«ШЫННЫҢ» БҮГҮ НОМЧУКЧУЛАРЫНГА СӨС

◆ Ажык, допчу чугаалажыг ◆

ЭРГИМ НОМЧУКЧУЛАР!

База катап силер-биле чугаалажыр, сүмележир деп бодап алдывыс. Чугааның кол утказынче киреринiң бетинде мындыг чугааны киирер деп шиитпирледивис.

Кудумчуга чүве. Бир кижи бистен мындыг айтырыг салды:

— Сентябрь ай үнер деп барды. Ye-шаг эртипле тур. Солунуңар арнында чагыдылга дугайында чаңгыс-даа сөс чогул. Солунувус моон соңгаар үнмейн баары ол бе?

— Силерниң айтырыынар кончуг чөп—дээш, аңаа херектиң ужурун тайылбырлаан бис.

ЧАГЫДЫЛГА. Ооң кажан эгелээрин, шынапла, номчукчулар маңап турар. Манавайн канчаар, чагыдылга чок артар эвес.

Саң-хөөнү, акша-хөрөңгини санап-санап келгеш, редакция мындыг түңнелге кээп, солуннуң алды айда өртээн тодараткан: **200 РУБЛЬ,** алды айда чагыдар. Ол дээрге 1993 чылдың чагыдылгазы-дыр.

Мону чугаалап тура, мындыг үүлдү маңаа демдеглээр апаар. **ҮҮЛ ДИЗЕ «ШЫН» СОЛУН РЕСПУБЛИКАДА НЕДЕЛЯДА 5 КАТАП ҮНЕР КАРА ЧАҢГЫС СОЛУН-ДУР.** Ынчангаш ону чагыдып албайн, ам үүнү чагыдып алыр боор.

Оон ынай «Союзпечать» солуннарны үүгле алды айда чагыдар кылдыр доктааткан. Ол чорук, бир талазында, номчукчуларның солунну чагыдып алырынга таарымчалыг хевирлиг.

Чамдык сан-түңнерден көрүптээли. Бир эвес 1993 чылда 20 мың экземпляр «Шынны» номчукчулар чагыдып аптар болза, чагыдылгадан орулга 800 мың рубль болур. Ол дээрге көңгүс эвээш акша ышкажыл, а «Шынны» бүдүн чылда үндүреринге 41 миллион 630 мың рубль негеттинер. А 1 тонна солунну парлаар саазынның өртээ 48 мың рубль, а бүдүн чылда—220 тонна саазын херек, азы 10 миллион 560 мың рубль болур-дур. Үстүнде ол киирген сан-түңнерни ханызы-биле анализтеп көрүңерем. Бир солунну үндүреринге чеже хире чарыгдалдар үнер-дир?

Ынчангаш солуннуң өртээниң улгатканының бир чылдагааны ында. Ону номчукчуларга билип алыры артык эвес боор деп бодадывыс.

ЫНАК СОЛУНУҢАРГА ЧАГЫДЫЛГА ЭГЕЛЭЭН. Ону харылзааның республикада **109 САЛБЫРЛАРЫНДА** чорудуп турар. Хөй-ниити тарадыкчылар, почтачылар, номчукчулар боттары ында идепкейлиг киржип турар.

200 РУБЛЬ. Өртээ дыка өскен-дир бе? Өскендир. Ам канчаар дээр силер. Ye ынчаар чыгап келген, оон еске арга чок болган. Чаа ындыг өртек хөй-хөй бистиң номчукчуларывысты берге байдалга таварыштырар дээрзин билип турар бис.

Ынчалзажок «Шын» солунну — ынак солунун чагыдып алыр дээш номчукчулар арга-хорганы тыва бээр дээрзинге бүзүрээр бис. Черле бүзүрээр бис. Чүге дизе солунну номчукчулар, а номчукчуларны солуч деткиир дээрзин база билир бис.

СОЛУННУҢ УГЛАНЫЫШКЫНЫ КАНДЫГ БОЛУРУЛ, ҮҮЖЕ КОЛ КИЧЭЭНГЕЙ САЛЫРЫЛ, НИИТИ ХЕВИРИ ЧАА ЧЫЛДА ӨСКЕРЛИР БЕ? БО АЙТЫРЫГЛАРГА ДАРААЗЫНДА ХАРЫЫДАН БЭЭР БИС.

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

Республиканың библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 165 (14887) 1992 чылдың август 27, четверг Солунга ат салган шагы 23.30 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль

Тыва Республиканың Чазааында

КҮҮСЕЛДЕ КОШКАК

Мурнунда шиттирип чораан кижилерниң күш-ажылын организастаарын улам ынай өкижидер хемчеглер дугайында моон мурнунда үндүртүнген доктаалдарның күүселлезиниң дугайында № 97 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1992 чылдың август 17-де хүлээп алган. Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринге тургаш, чаның келген кижилерни ажыл-биле болгаш чурттаар черлер-биле хандырарынче, оларның амыдыралын өкижидеринге байдалдарны тургузарынче улуг кичээнгейни чаа доктаалда угландырган.

Бо айтырыгларга хамаарышкан доктаалдарны 1991 чылдың январь 23-те болгаш 1991 чылдың декабрь 19-та Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлели база хүлээп алган турган. Ук доктаалдарны күүседиринче угланган организастыг болгаш практиктиг хемчеглерни республиканың министерстволары болгаш ведомстволары кошкак боттандырып турарын Тыва Республиканың Чазаа демдеглээн.

Демдеглеттинген доктаалдарда көрүнген хемчеглерниң хөй нуруузу амга чедир күүсеттинмээн ЭЧКК-4-түн улетпүр эоназын хөгжүдеринге Тыва Республиканың Чазаа 700 мың рубльди тускайлап берген турган, ынчаарга ол акша-хөрөңгилерниң чүгле 127 мүнүн шиитпирлээп алган. Күрүне курлавырларындан аш-чем фондулары кызырылганы-биле холбаштыр 1992 чылда республиканың Иштики херектер министерствозунга ажыглал чер участоктарын тускайлап бээрин Көдээ ажыл-агый министерствозунга (Оюн). Чер реформазының болгаш чер курлавырының талазы-биле комитетке (Сотпа) дааскан турган. Ындыг черлерни амга чедир тускайлап бербээнни Тыва Республиканың Чазааның чаа доктаалында демдеглээн. Ыяш материалдарын белеткээри болгаш чедип алыры берге черлерден участоктарны Тываның ыяш ажыл-агыйының девискээр бүдүрүлге каттыжыышкыны тускайлап берген чорук ыяш материалдарын белеткээринге таарымча чок салдарлыг болган. Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериниң материалдыг хандырылгазын өкижидер талазы-биле хемчеглерни четпес боттандырып келген. Сан-хөөнүн акша-хөрөңгилери чедишпес-даа болза, эдип-чазаар күш-ажыл албан черлерин аш-чем продуктулары болгаш эргежок чугула барааннар-биле үзүктелиишкин чокка хандырып келгенин Тыва Республиканың Чазаа демдеглээн. Кеземче харысалгазының хуусазын эрттирип турар кижилерни тускай хептер-биле хандырып турар. Ынчаарга шериг албаныга келдириишкин планы күүсеттинмээн түңнелинде иштики шериглериниң иштинден контроль объектилерин камгаларына шериг албанныгларын немей бээр дугайында айтырыгны шериг кезээнiң командылалы амга чедир шиитпирлеввээн.

Шиттирген кижилерни эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринге бо чылын ажылбиле хандырарының айтырыы республиканың Иштики херектер министерствозунуң ол адаан черлериндe чедир шиитпирлеттинмейн турар. Шиттирген кижилерни ажыл-биле чедир хандырбаан чорук чүгле экономиктиг эвес, харын эрге-хоойлуга хамаарышкан уржуктарга чедирип турар. Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериниң чамдык ажылдакчылары шиттирген кижилерге хамаарыштыр эвилен эвес чоруктарны кылып турганының фактылары илерээн.

Иштики херектер министерствозунуң удуртулгазы (Кара-Сал, Сосков, Ховалыг) республикада эдип-чазаар күш-ажыл адаан черлериниң ажылынга контрольду четпес боттандырып, кадрлар-биле ажылды кошкак чорудуп турар.

Тыва Республиканың Чазааның үстүнде айыттынган доктаалдарын Экономика министерствозу (Салчак), Көдээ ажыл-агый министерствозу (Оюн), Иштики херектер министерствозу (Кара-Сал) четпес күүседин келгенин чаа доктаалда айыткан.

Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринде кижилерни ажылбиле хандырар, оларның аш-чем алыр байдалдарын өкижидер сорулга-биле доктаамал ажыглаар кылдыр Танды, Каа-Хем районнарының девискээринден 600 гектар суттатыг черлерни Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринге тускайлап бээр дугайында айтырыгны 1992 чылдың сентябрь 1-ге чедир шиитпирлээрин Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерствозунга (Оюн). Чер реформазының болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитетке (Сотпа) дааскан.

Иштики херектер министерствозу (Кара-Сал, Сосков) ол участоктарның баазазынга колония-чуртталга хевирлиг салбырларны ус-чадалар зайы-биле тургузарының сандашкыннарын болгаш планын бир ай хуусаада белеткээр.

Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу (Ходырев), Тыва Төпкоон (Монгуш) эдип-чазаар күш-ажыл эргелелиниң магазинларын аш-чем продуктулары болгаш таакты аймаа болгаш бирги ээлчегиниң эргежок чугула өске-даа барааннары-биле доктааткан норма-чижек өзугаар хандырар.

Республиканың Экономика министерствозу (Сэлчак), Сан министерствозу (Ондар) Шагаан-Арыг хоорайының девискээринде ЭЧКК-га 300 орунуг иштиг чуртталга бажының, аш-чем эвес саваннарны кылыр бүдүрүлге базазын тударынга төпүткен капитал салыышкынарының күүседи-биле 1992-1995 чылдарда акша-хөрөңгини тускайлап бээрниң аргазын тывар.

Шиттирген кижилерни ажыл-биле хандырарына хамаарыштыр республиканың Иштики херектер министерствозунга дуза көргүзүрүнiң хемчеглерни бир ай хуусаада белеткээрин Тудуг, архитектура болгаш чуртталга-коммунал министерствозунга (Монгуш), Көдээ ажыл-агый министерствозунга (Оюн) дааскан.

Тожу болгаш Бин-Хем районнарның девискээринден ыяш чыг эдин эдип-чазаар күш-ажыл албан черлеринге тускайлап бээр болгаш быжыглаар дугайында айтырыгны шиитпирлээрин ол районнар чагыргазының даргаларынга дааскан.

Эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериниң ажылынын, ында кадрларны шилип, таарыштыр тургузуп турарының байдалын бир ай хуусаада өөренип көөрүн Иштики херектер министерствозунга (Кара-Сал) дааскан.

Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду боттандырарын Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазак администрациязының күрүне-эрге-хоойлу килдизинге (Агбан) даандырган.

Мал чеминиң белеткели — бүгүдениң херээ

МЕДЕРЕП БИЛЕ БЕРГЕН

Интервью

Бай-Тайга кожуунуң «Мурнакчы» совхозта мал чеминиң белеткели кандыг чоруп турарыл? Планныг онаалдаларны күүседир дээш ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис С. Иргит совхоз директору Н. С. Күжүгет-биле чугаалашкан. Оларның аразында болган чугааны моон адаанда парладывыс:

— Эрткен чылын силериниң совхоз кожуунуң өске ажылагыйларынга бодаарга, мал чемин шыдаар-ла шаанар-биле эки белеткеп алган болгай силер. Ынчангаш совхозтуң малчыннары кыштаглаашкынны багай эвес эрттирген. Мал чеминин күрлавыры часка чедир чедишкенин билир мен. Бо чылын совхоз мал чеминиң белеткелин база эки-ле эгелээн боор але, Николай Степанович?

— Ийе, белеткел ажылдарын баш удур хынамчалыг чоруткан бис. Совхозта бар техниканы септеп белеткээн. Сиген кезер техникага чамдык артык кезектерни баш удур тыптынып алыр хемчеглерни алган. Ынчалза-даа артык кезектер айтырыы амгы бо берге үеде кончуг нарын боор артпышаан. Кывар-чаар материалдарның хандырылгазы ажырбас. Мал чеми белеткээр бригадаларны, звеноларны чогуур үеэикде четчелеп турган, оларга сиген кезер планнарны берген. Удуртукчуларынга харыысалгалыг кижилерни быжыглаан бис. Бригадалар, звеноларны тускай черлерни чазын-на алгаш, ында хөй чылдыг болгаш чаңгыс чылдыг сигеннерни тараан. Ону чай дургузунда боттары ажаан, суттарын чайлаан болгаш дүжүдү эки үнген. Оон ангыда чайгаар үнген сиген шөлдерни алгаш, суттарын чайлааннар база бар.

— Бо хүннерде сиген кезилдезинде ниити байдал кандыгыл, чеже хире кижи ажылдап турарыл?

— Бо чай хаңнаан-даа болза, бригадалар, звеноларны боттарынга быжыглаттынган сиген шөлдерни суттарын, доктаамал хайгааралга алган турган болгаш, оът-сигеннiң үнүжү багай эвес-тир. Мал чеминиң белеткелинде быжыглаттынган механизастаттынган 6 звенодан ангыда 35 кижи хол кадыыры-биле сиген кезип турар. Ниитизи-биле 95 кижи сиген белеткелинде доктаамал ажылдап турар. Оларның аразында өг-бүле звенолары, пенсионерлер, студентилер, школачылар-даа бар. Ам моон соңгаар сигенни бөлүп, сараттаар ажылдарже кижи күжүн ам-даа долу мөөнүзүн бис. Малчыннар сигенче чаа кирип турлар. Малчын өг-бүле бүрүзү 15-20 тоннадан эвээш эвес мал чеми белеткээш, кышка хөй офицерлериниң өг-бүлелери бажың-балгат чок болуп, чаңгыс квартирада ийиүш-даа өг-бүле чурттап ораг. Кызыл хоорайның эрги эргечагыргазының шериг кижилерге 168 квартира өрези артпышаан хевээр. Чаа ажылдан келген офицерлериниң үругларын Кызылдың № 5 школазынче хүлээп албайн турар чорук база бар. Маңаа хамаарыштыр боттуг дузадан көргүзерин барган даргалардан командирлер дилээннер.

Найысылалдың бир Н шериг кезээнде бистиң 11 чаңгыс чер-чурттуувус албан-хүлээлгезин эрттирип турарлар. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс дээрге-ле, үүгле тыва оолдар эвес дээрзин номчукчуларга баш удур сагындырып калыйн. Ол дээрге Тыва Республикадан шериг албанынче кыйгыртканорус, тыва, хакас болгаш өске-даа нацияларның оолдары-дыр. Бо он бир оолдуң барык шуптузу моон мурнунда Тывадан дашкаар черлерге албан-хүлээлгезин эрттирип турган, ол кезектерде корумчурумнуң бакыраан, харындаа нациялар аразында хамаарылга-харылааларның дүшдык таварылгаларда харын ол эш-өөрүүнүң талазындан чемехаланы дыннай бээрлер. Үстүнде адаанывыс шериг кезээнде өске бир шериг кезээнде чээрби хире бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс албан-хүлээлгезин эки корумчурумнуг эрттирип, мында хөй-хөй нация солдат оолдарының аразында эп-найыралдың быжыг чоруунга сеткил ханганын илереткеннер. Төрелдери, таныш-Душтуктары-даа кээрге, командирлер оларга кыска шөлээни берип, ийи-үш хонукта чаңгаш кээрин безин чөпшээрел турарын олар чугаалааннар.

Бо ажылды совхозтың мал ажылының специалистери чогуур контроль-хыналдага алган турарын хүлээндирген бис. Ынчангаш малчын өг-бүле бүрүзү кышкы үеде хадарган малынга четчир хемчээлдиг мал чеми бодунуң күжү-биле белеткеп алган турар ужурлуг. Сиген белеткеп албайн, кыжын кадарган малын чудадып, хорамча, когарал кылыр малчыннар турар болза, харысалганы олларның боттарынга онаар апаар бис. Бисте ам-даа азырадыкчы хөөнден уштунмаан, олутпай, чалгаа малчыннар чок эвес, бар болдур ийин.

—Совхоз бо чылын чеже гектар шөлдерде мал чеми культураларны тараанył, оон ажаап алыр дүжүт кайы хире болур ирги?

— Совхоз 150 га шөлде сула тараан, бир гектардан 15 центнерни ажаап ап, ниитизи-биле 2250 центнерни, 799 га хөй чылдыг сиген шөлүнүң бир гектарындан 20 центнерни, оон ниитизи-биле 15980 центнерни, 379 гектар чаңгыс чылдыг сиген шөлүнден 3790 центнерни, 594 гектар чайгаар үнген сигениг черлерден 3564 центнерни болгаш өске-даа силос, саваан, концентраттыг чемнерни белеткеп алыры планда көрдүнген. Ниитизи-биле совхоз 2888 тонна сигенни белеткээр планныг.

— Кайы эвенолар мал чеминиң белеткелин шуудады бергенил?

— Эрткен чылын мал чеминиң белеткелинге шылгарап, планныг онаалдазын ажыр күүсеткеш, өөлчег чокка чиик машина садып алыр талонбиле шаңнаткаш, садып алган Виктор Алтайның удуртканы 8 кижилиг механизастаттынган звенозу бо чылын база шылгаран тур. Олар 74 тонна чаагай меде сигенни белеткээн. Кызыл-оол Серенноттуң 7 кижилиг механизастаттынган звенозу 43 тоннаны белеткедилер. Ол ышкаш Арбай-оол Канчырының өг-бүле звенозу хол кадыыры-биле сиген кезип, чылдың-на совхозка белеткеп берип келген. Чаъсчаашкын үргүлчүлээш, сигенчилериниң ажылынга шаптык болуп тур. Оон башка элээн шуудай берген турар бис. Сигенчилериниң ажылдаарына бүгү талалыг таарымчалыг байдалдарны тургузарынче кол кичээнгейни салып тур бис. Оларның аш-чем хандырылгазы, эн ылангыя эзт, сүт аймаа-биле хандырылга чогуур кичээнгейде алдынган. Белеткээн сигеннiң шынарын көрүп тургаш, сигенчилерниң кылган ажылынга төлевирни өстүрер, кижилерниң ажылга сонуургалын көдүрер бис. Эки ажылдаанларны шаннапмактаарынга көрдүнген курлавырларывыс база бар.

— Совхоз ниитиниң малынга келир кыжын четчир хемчээлдиг мал чеми кылып ап шыдаар бе, Николай Степанович?

— Бо хүннерде 400 хире тонна сиген белеткеттинген. Бо колдуу тарымал хөй чылдыг сиген-дир. Хол-биле кестинген болгаш бөлдүнмээн сиген ында кирбейн турар. Өл-чаашкын кестинген сигенни чогуур үеэинде бөлүп, сараттаарынга шаптыктан турары биске харааданчыг боор тур. План күүседири берге. Ынчалза-даа ниитиниң малынга бижыг чем баазазын тургузуп алыр дээш, бүгү бар арга-курлавырларны долу ажыглап, кижи күжүн, машина-техника аймаан бо чугула кампанияже бүрүү-биле мобилизастаар бис. Мал ажылынче сагыш кошкаар болза, моон соңгаар амыдырапчурттаары берге апарган дээрзин кодээнин ажыл-ишчилери медерел биле берген.

Ынчангаш ниитиниң-даа, боттарының хуузунда-даа мал-маганыга мал чеми четчири-биле белеткеп алырынче кижи бүрүзүнүң онза сагыш салыр апарганы бисти өөртүп турар.

Седип-оол ИРГИТ.

ДЕСКЕННЕРНИ ДЕДИР ЭГИДЕР

Чоохта чаа Тываның Чазаанын Даргазының социал политика талазы-биле оралаңнызы Б. С. Шырап, күрүне эргехоойлу килдизинiң даргазы В. С. Агбан, Кызыл гарнизонунуң начальниги В. И. Козлов суглар найысылалда турар шериг кезектеринге чорааннар. Оон кол сорулгазы — шериг кижилериниң ниити амыдыралчуртталгазы-биле болгаш ол кезектерде Тыва чурттуг оолдарның албан-хүлээлгезин канчаар эрттирип турары-биле таныжылга. Кайы-даа шериг кезектеринде социал айтырыгларының арай шаптараазыныг шиитпирлеттинiп турары илерээн. Чижээлээрге, хлеб айтырыынга хамаарыштыр элээн хөй хомудалдар шериг кижилериниң талазындан киргеп. Хлеб заводундан ап турар хлеб бузук-чазык, эргижиреп кадымзырай берген болгулаар. Садыгларга ур чыткан продукцияны шериг кезектеринче октап турар боор деп бодалын шериг командирлери илереткеннер. Садыг черлери чектербиле сакажыр олардан иегеп турарының хараазында чамдык таварылгаларда шериглерни аъш-чем-биле хандырарының айтырыы шала бергедей бээр таварылгалар база тургулаан.

Ийи дутаар нарын айтырыг чурттаар оран-сава айтырыы болуп турар. Бо хүннерде дыка хөй офицерлериниң өг-бүлелери бажың-балгат чок болуп, чаңгыс квартирада ийиүш-даа өг-бүле чурттап ораг. Кызыл хоорайның эрги эргечагыргазының шериг кижилерге 168 квартира өрези артпышаан хевээр. Чаа ажылдан келген офицерлериниң үругларын Кызылдың № 5 школазынче хүлээп албайн турар чорук база бар. Маңаа хамаарыштыр боттуг дузадан көргүзерин барган даргалардан командирлер дилээннер.

Найысылалдың бир Н шериг кезээнде бистиң 11 чаңгыс чер-чурттуувус албан-хүлээлгезин эрттирип турарлар. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс дээрге-ле, үүгле тыва оолдар эвес дээрзин номчукчуларга баш удур сагындырып калыйн. Ол дээрге Тыва Республикадан шериг албанынче кыйгыртканорус, тыва, хакас болгаш өске-даа нацияларның оолдары-дыр. Бо он бир оолдуң барык шуптузу моон мурнунда Тывадан дашкаар черлерге албан-хүлээлгезин эрттирип турган, ол кезектерде корумчурумнуң бакыраан, харындаа нациялар аразында хамаарылга-харылааларның дүшдык таварылгаларда харын ол эш-өөрүүнүң талазындан чемехаланы дыннай бээрлер. Үстүнде адаанывыс шериг кезээнде өске бир шериг кезээнде чээрби хире бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс албан-хүлээлгезин эки корумчурумнуг эрттирип, мында хөй-хөй нация солдат оолдарының аразында эп-найыралдың быжыг чоруунга сеткил ханганын илереткеннер. Төрелдери, таныш-Душтуктары-даа кээрге, командирлер оларга кыска шөлээни берип, ийи-үш хонукта чаңгаш кээрин безин чөпшээрел турарын олар чугаалааннар.

Бо хүннерде ниитизи-биле Кызыл гарнизонунуң кезектеринден чээрби хире Тыва чурттуг оолдар дезе берген болуп турар. Өске эш-өөрүүнүң талазындан оларны куду көрүп, эттеп-соп, бастып-дорамчылаан барымдаа-даа чок. Анаа-ла кезектеринден үндүрлаштажып чоруй барганнар. Чижээлээрге, бир шериг кезээнiң дайынчызы Олег Оюнуун кезээде дезериниң дугайында командирлер хомудап чугаалааннар. Офицерлер оон төрел-дөргүлүн безин пат таныыр апарганнар. * Чамдыкта Олегти кезекче эгидеринге дузалажып көрүүр деп оларга командирлер чаныып барып-даа турганнар. Олег боду Кызылдың бир өөредилге черинге хүлээлгезин эрттирбишаан, боттөөредилге-биле өөренир аргана алган кижи чүве-дир. Ындыг турбуже, ол ол хире магалыг байдал турбуже, болдуңнуң талазындан шыңгыы чоруун көргүспейн, сагыжына кирген үезинде-ле дезип чоруй баарынга офицерлер таарзынмайн турарлар. Өске бир чижек кылдыр ындыг-ла кончуг ырак эвесте албан эрттирип турар кезээн кара туразында каапкаш, мотоциклдиг чаныр бар чыткаш, аварияга таварышкан Бикпаевти база хамаарыштырып болур.

Хоойлу ёзугаар эрттирер ужурлуг албан-хүлээлгезиндеп оспаксыраап, кезектерин кара туразында каапкаш баар Тыва чурттуг оолдарга хамаарыштыр командирлер чүү чугаалап турарларыл? Бир эвес бо чорук моон-даа соңгаар бо-ла хевээр уламчылааш турул бээр чүве болза, Кызылда шериг эрттирип турар Тыва чурттуг оолдарның шуптузун катап Саян артынче дедир чорудар апаар деп чаныс аай бодалын олар шыңгыы илереткеннер. Офицерлериниң ол бодалынга чөпшээрешпес арга чок. Арай деп-ле өскен-төрээн черинге, чонунуң аразынга албан-хүлээлгезин эрттирер кылдыр арттырып каарга, «бажы эттеннip», халчып турар улусту, шыпан-ла, харын маңаа туткан хереэ чүү боор. Президентиниң, Чазактың-даа болза оларга уткуй кылган буянныг базымын чедир үнелеп билбес, боттарынга харыысалга чок улусту аагайлап турган хереэ чок болгу чег. Ынчангаш бо хүннерде дурүнгаан оолдар эки боданып, боттарының төлеп чок чоруунга хамаарыштыр шыңгыы түңнелди үндүрер болза эки.

Михаил ДУЮНГАР.

Тыва Республиканың Президентизиниң парлалга албаныңның кол специализи.

КЫЗЫЛ ГАРНИЗОНУНУҢ ШЕРИГ КЕЗЕКТЕРИНДЕ АЛБАН ЭРТТИРИП ТУРАР ТЫВА ЧУРТТУГ ООЛДАРНЫҢ 20 ХИРЕЗИ БО ХҮННЕРДЕ УК КЕЗЕКТЕРИН КАРА ТУРАЗЫНДА КААПКАШ, ДЕЗИП ЧОРУП ТУРАРЛАР.

КАЙЫ-ДАА ТАЛА СОНУУРГАЛДЫГ

Тыва Республиканың Чазааның даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитединиң даргазы И. И. Бадра бо чылдың август 13-тен 18-ке чедир Кыдаттың Күрүненiң «Цзя Хэй» садыг-экономиктиг компаниязының чалааны-биле база Тыва Республиканың Чазааның даалгазын күүседип, Кыдат Улус Республиканың Хэйхэ хоорайынга чораан чедип келген.

Ол ажыл-херекчи аян-чоруктун үезинде Кыдаттың садыг-экономиктиг «Лун Фей» компаниязының директору Шао Вэй, Шаньсиниң экспорт болгаш импорт талазы-биле база дириг амыданнар продукциязындан продукция бүдүрер компаниянның директору Ма Фушин, ол-ла хоорайның кадык камгалал продуктуларын болгаш эм-тан бүдүрер компаниянның Чөөн Европа салбырының чиргине директорунуң оралакчызы Вэнь Чан-Аньолар-биле садыглажылга харылзааларына хамаарышкан чугаалажылганы кылган.

Ниитизи-биле чугаалажыышкынар кайы-даа таладан сонуургалдыг болуп доозулган болгаш Тыва биле Кыдаттың аразында садыг-экономиктиг, культурлуг, эртемшинчилелдиг кады ажылдажылганы шапкынчыдары-өөрлеп Тываже кыдат төлээлерни үк комитеттiң даргазы чалаан. Олар сентябрь айда Тывага кээп, кыдат таланың сонуургаан турары тыва экспорт продукцияларды-биле таныжыдганы кылырлар.

Президентиниң парлалга албаны.

КУШТААРЫН ЧӨПШӘЭРЭЭН

Россия Федерациязының девискээринге аңнаарының чаңгыс аай чурумунга дүүштүр база суг болгаш тулаа куштарының бар курлавыларын өөренип көргеш, Тыва Республиканың девискээринге бо чылдың август 29-тун эртенинде дан бажындан суг болгаш тулаа куштарына күскү аңнаашкынны чорударын Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң тускай доктаалы-биле чөпшээрээн.

Суг болгаш тулаа куштарын ол куштар ужун чоргуже чедир аңнаарын чөпшээрел каан. Ынчалза-даа Хадың болгаш Чедер хөлдериниң девискээринге куштаары хоруглуг.

Бир аңчы кижиге-ле бир аңнаарда 4 өдүрек, 2 кас база 6 кулик куштарны өлүрерин чөпшээрел каан. Тожу районнуң девискээринге куштаары арай-ла орайтап эгелээр. Тодаргайлаарга, бо чылдың сентябрь 5-тиң эртенинде дан бажындан эгелеп куштан болур. Ынчангаш куштаарынга хандыкшылдыг аңчылар аңнаарының корум-чурумун хажыттайн, бо хүүсааларны эки билип алзын. Төрээн бойдузувустуң хайралы болур куштарга хамныг, хумагалыг болуп көрээли, аңчылар.

Галина ШЫЫРАП.

Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус курлавырларының министерствозунуң информация килдизиниң кол специализи.

Ажыглалга кирер ужурлуг тудугда

ЧЫЛЫГ КИИРЕРИН ДҮРГЕДЕТСЕ

Республиканың бо чугула тудуунче чылыг суг киирерин дүргедириниң аргалары ам бар апарган. Кудумчуну дургаар диле каскаш, узун хоолайларны салыын дооскан. Ооң кырын дуглап хөмген. Бир ужунда ам-даа чедир кылыр чер арткан. Ону доозар дээн бригада бо хүннерде күжениишкиниг ажылдап турар.

Бажынның дээвириниң кырында тудуг-монтаж ажылдарын ам-даа уламчылавышаан. Келир неделяда бо тудугга сантехниктер келгеш, чылыг-даа, соок-даа суугу дамчыдар хоолайларны өрээлдериниң иштинге эптеп, дунзаалап эгелээр. Ооң-биле черге-лештир улуг-улуг, чер-чери-биле ажык соңгаларны дуглаар дээш, ооң рамаларын демирден быжып, дунзаалап турар. Типография тудуунга ажылишти дүргедедири-биле «Мерген», «Найырал» кооперативтериниң ажылчыныары база күжениишкиниг киргенин демдеглээри чугула.

Кошкар-оол Бүрээнiң бригадазы үшкү каатта бажың кырының ажылдарын ам-даа уламчылаар. Ол бо хүннерде склад бажыңының ханаларын салып эгелээн. Ында дашчылардан Маадыр Дептис-оол, Сергей Чаптый, Монгуш Маадыр дээш, өске-даа шалыпчы ишчилер бар.

Бо тудугда Кызылда сажык чоктар ниитилелиниң ажылчыныарының Амбар-оол Кызыл-оолга удуртқан бригадазы база ажылдап, кызымак ажыл-ишчизин ийи ай дургузунда бадыткаан. Оларның шуптузу шевер холдарлыг аныяктар. Мурнунда аныяктарның чуртталга комплекизиниң улуг тудуун кылып турган болдулар. Ол тудугну акшаладырбайн барган. Бо типографияның бажыңын шылып дооскаш, оон соонда комплекстиң бажының кылып киирелер. Бо бригадада Валерий Нордуп, Родион Бараан, Орлан Монгуш, Куулар Эрес олар солуннарны, ном-дептерлерни шаңнаар черниң өрээлдерин «ылыырынга шалыпчы улуун киирип, ажылишти шинчи-биле мурнуку одуругда чоруп турарлар.

Ондар ОХЕМЧИК.

БАШТАЙГЫЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ БИС

Тыва Республикада болгаш Россияның материал-техниктиг хандырылга системазында баштайгы эгелээшкини кылып, чаа акционер ниитилел тургускан чер моон мурнунда Тыва Республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязы деп адап турганызыс материал-техниктиг хандырылга чери ам акционочер ниитилел болу берген. Ону ам «Тувакомпосредкомпания» акционер ниитилел дээр. Тывада эн улуг акционер ниитилел бооп турар бо ниитилелди бо чыдыг июль 17-де улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскому бүрүткээн. А август 21-де ниитилелдиң удуртур-баштаар органнарын сонгуур талазы-биле хурал болган. Орта акционер ниитилелдиң президентизин база сонгаан. Чаа тургустунган ниитилелдиң президентизи Баир Тулушевич САНЧИГЕ ужурашкаш, кандыг сорулгалыг чаа ниитилелди тургускаңының дугайында элээн каш айтырыглар салдым. Ол бистиң айтырыгларывыска мынчаар харыылаан.

— Тывада тургустунган бир улуг акционер ниитилелдиң президентизи болганыңар-биле байыр чедирип тур бис, Баир Тулушевич. Чаа албан-дужаалга үре-түшелдиг ажылдап, Тываның экономиказын быжыглаарынга төлептиг үлүүнерни киирер боорсилер дээрзинге бүүрүп турар бис. Ажыл-ижинерге чеднишкиннерни күзеп тур бис.

— Байыр чедирип турарылар дээш четтирдим. Чаа алган-дужаалга сонгуулуп алган соомда, менден бир дугаар интервью ап келген солун ажылдакчызы силер болдуңар. Ол дээш силерге база четтирдим, солунуун бүгү ажылдакчыларынга база-ла бүгү-ле эвилиг күзеп, ажылыжинге чеднишкиннерлиг болурун күзээр кижи-дир мен.

— Чаа тургустунган акционер ниитилелдиң дугайында чугаавысче дорт кирип көрээл, Баир Тулушевич. Чугааны өгелээр мурнунда баштай-ла мындыг айтырыг салыр болдаан кижи мен.

Моон мурнунда садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязы турган, республиканың материал-техниктиг хандырылгазын боттандырып турдукар. Чүүү болаан мындыг ниитилелче кирер болдай бергениңер ол?

— Рынок харылзааларынче шилчилгенин берге болгаш харышкылыг чорув бүгү чергелерни болгаш кижи бүрүзүн ончуг берге сан-хөө байдалынга таварыштырып келген болгай. Сан-хөө системазының база акша саарылгазының бууразашкыны, акшаның үнези чидин бар чыдары, бүдүрүлтениң өскүдааны, өре-пирениң өскүн турун бергени, амыдырал деңнелиниң кудулааны — бистиң кижи бүрүүске хамааржын турар шилчилгелиг, үе-чаланың эн-не нарын болган аарышкылыг айтырыглары болу берди ышкажыл. Када-даа баарынга чангыс-ла чугаалажыр чугаа рынок харылзаалары болу берди. Шилчилгелиг үе-чаланың аар чүгүүн боттарывыс чүүктеп эртип тур ышкажыл бис.

— Силерниң компанияның фирмалары, адырларының дугайында чүүү чугаалап болуу силер. Оларның сан-хөө байдалы ындыгончуг бакшыраан келген турганы ол бе?

— Силерниң салган айтырыгларың ужур-утказын билип олур мен. Бистиң «Кызылтехоптторг», «Тувапрокатинформавтосервис» дээр фирмаларывыс бар. Олар сан-хөө талазы-биле мырыкай-ла буурап дүжеринин кырынга келген турду. Оларның сан-хөө талазы-биле көргүзүглерин анализтеп көөрге, ай, квартал санында улам-на буурап, кудургайлап олурар апарган боор чүве чорду. Оларның ынчаар буурап орары дээш кым харылаар үжүрлүгүл? Солунның номчукчулары-даа билип алыры-биле борта мындыг чижекти чугаалазыңа черле артык эвес боор деп бодайдыр мен. Бистиң «Кызылтехоптторг» дээр фирмавыс бар чүве. Бо чылның бирге чартыында штраф, хөө, керээ күүсетпээн дээш торгаалга 5 миллион 239 мун рубль төледи. Моңу чүү дээрил? Ол дээрге коргунчуг бүүвашкының медээзи ышкажыл. Бо бүгүнү өеренип көргеш, акционер ниитилел болуу кедилиг-дир деп санаан, акционер ниитилел болу берге-нивис ол чүве. Ынчангаш баштайгыларның бирээзи бис.

— Ажыы-биле чугаалаарга рынок харылзааларынче шилчилгенин үе-чаңзазынче өлбейн, ыраг артыр дээн күзел-биле акционер ниитилелшиитпирлевес. Бистиң салым-чолувус бистиң боттарывыстың холувуста деп чүвени эки билип турар бис. Ынчангаш бо өрукту албан эртер деп шиитпирлеп алганывыс ол. Моңу ынчаар кылбас болзувусса рынокта чүү-даа бүтпес. Бо дээргеончуг күштүг социал-экономиктиг политика деп билип турар бис.

— Кандыг-даа ниитилел болду Уставтыг боор чүве болгай. Силерниң акционер ниитилелдиң Уставын кача, кажан бадылаанып, Баир Тулушевич?

— Ниитилелдиң Уставын ажылдап кылаан, бо чыдыңы июнь 30-де Күрүне өнчүүн эргелеп башкарар талазы-биле Тыва Республиканың күрүне комитети бадылаанып, акционер ниитилелдиң тургузукчузу болган. Тыва Республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының баазазынга хүүжудулга чорутканының түнелинде бо акционер ниитилел тургустунган. Ынчангаш юридиктиг эргелиг акционер ниитилел болганывыс ол.

— Ниитилелдиң акционерлери кымнар болуп турарыл?

— Моон мурнунда турган Тыва Республиканың садыг-харылзаштырылга күрүне компаниязының, оон «Кызылтехоптторг», «Тувапрокатинформавтосервис» фирмаларының күш-ажылчы коллективтеринин кежигүннери, акцияларның контроль пакетин садып алыры-биле боттарының акша-хөрөнгүзүн катыштырган, ниитилелдиң хереглелдерин хандырар база оон арыг орулга киирип алыр сорулга-биле ниитилелдиң акционерлери болган мындыг чүве. Акцияларның чамдык өскүн (20 чедир хуузу) фонд хевирлиг күрүнге артып каар.

— Бо акционер ниитилелди Тыва Республиканың девискээринге тургускан ажыы чүл ынчаш?

— Тыва Республиканың девискээринге база Хамаарышпас күрүнелерин демнежилгезинин хемчээлинге материалдыг болгаш чиг эт курлавырларын, бүдүрүлге-техниктиг чүүлдерге ажылдаар продукцияны, чоннуң хереглел барааннарын болгаш өске-даа өртек-үнелиг чүүлдерни мөңгүнге садарын организастаар, дериг-хөрөксөлдерин болгаш техниканы түр хөлөзиледир талазы-биле ачы-дуза чедирер сорулга-биле бо акционер ниитилелди тургускан чүве. Ниитилел эргелеп баш-карылганың хевирлерин тодарадыр, ажыл-агыйжы ниитпирлер хүлээп алып, сайгарылга кылыр, өртектер доктаадыр, күш-ажыл төлевири доктаадыр, арыг орулга хуваар айтырыгларга бүрүн бот-тускайлан эргелиг болур. Рубль-биле-даа, даштыкы валюта-биле-даа санажылга чорудар тускай санажылга кылыр агар санныг болур. Ол агар сан банк черлериңге турар. Биригээр чугаалаарга, долу бот-орулга-чарылга, чарыгдалдарны болу дуглаар болгаш бот-акшаланды-рышкын-биле ажылдаар ниитилел болур-дур ийин. Ол ышкаш болунуң өмүнээзиндеи керээлер чарар эргелери база бар. Бо дээрге ниитилелдиң ниити Саавыршдан каш киирилде кылып чыдарым ол-дур ийин.

— Ол-даа ындыг-дыр харын. Ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының кол-кол угланышкынначының база сорулгаларының дугайында каш сөстен чугаалап берип көрүнерем.

— Республика девискээринде турар бүгү-ле будурулгелерин материалдыг болгаш чиг эт курлавырлары-биле, будурулге-техниктиг чүүлдерге ажылдаар продукция-биле, чоннуң хереглел барааннары-биле хандырары. Хамаарышпас күрүнелер демнежилгезинин хемчээли-биле, материал-техниктиг курлавырлар-биле хандырып турар даштыкы черлер-биле кады ажылдажылганы калбартыры ниитилелдиң кол-ла сорулгазы боор турар.

Материалдыг болгаш чиг эт курлавырларын, будурулге-техниктиг чүүлдерге ажылдаар продукция-биле, чоннуң хереглел барааннары болгаш өске-даа өртектиг чүүлдер-биле мөңгүнге садыглаашкынны организастаары, дериг-хөрөксөлди болгаш техниканы түр хөлөзиледир талазы-биле чонга болгаш будурулгелерге ачы-дуза чедирери, хереглекчилерге чүүк чедирип бээрин, садыг-харылзаштырылга ачы-дузазын, чоннуң хереглел барааннарын саарын сайгарарын, харын-даа даштыкыже садып-сайгаарын организастаары, ол барааннарны садып алыры ниитилелдиң ажыл-чорудулгазының кол угланышкынны болур.

— Өөлгү айтырыг. Чаа ниитилелди тургузуп алгандыр силер. Салган сорулгаларны чедип ап шыдаптар бис деп чүвеге бүүрүп турар силер бе, ынчаш?

— Шын харын. Боттарывыстың арга-курлавырларывысты санап көргеш, салган сорулгавысты чедип ап шыдаптар бис деп чүвеге бүүрүүш. Акционер ниитилелди тургузуп алганывыс ол чүве. Тыва улустуң мерген чугаазы бар ышкажыгай. «Адаан ончуг» — дижир ышкажыгай бис. Ынчалза-даа чүү-даа чүүл энцежин шыдавас чорук шала балдырлыг кижилер эмин эрттир баяш турып бээр, а шала балдыр кошкактары ядарап каар чоруккa чедирип кээр деп чүвени утпаза чогуур. Ынчаар кылып, ынчаар хөделбес болзувусса, рыноктан чүү-даа бүтпейн барып болур. Ол үржуктарны узуткаар деп. бодаар болза, эн шыырак, частыг чок, эн күштүг социал-экономиктиг политика борта херек деп санаар мен.

— Солуннуң номчукчуларыңа берген чедингир харыынар дээш четтирдивис, Баир Тулушевич.

Манай-оол ОЮН айтырыглар салып, чугаалашкан.

Акционерлиг ниитилелдиң президентизи-биле интервью

РЫНОК НЕГЕЛДЕЗИН ЁЗУГААР

Хандырылганар кандыгыл, чурттакчы

ЧӨПТҮГ ХОМУДААЛДАР

Чоокта чаа Кызыл хоорай Совединиге Кечил-оол кудумчузунда хөй каът бажыңның бөлүк чурттакчыларындан хомудалдыг чагаа келген. Анаа элээн хөй чурттакчылар өт салганнар. Чагаанның утказы өөлгү үеде республика надысылалының чонунуң амыдырал хандырылгазы дыка баксыраан, радио, телефон орта ажылдавас, хөй каът бажыңнарның кырында квартиралаңга суг четпес, газ-биле хандырылганы болза үстү бээр. Ындыг-даа болза бүгү-ле төлевирлерни ыяап-ла ап турар. Харын чамдыкта ижер сугну үр үеде ажылдаавайн-даа турган чурттакчылардан акша ап турар таварылгалар хөй.

Ол бүгүнки дугайын эрткен вторникте Кызыл хоорай Совединиге чугаалажып көргөн. Хоорайның харылзаа-белгилиниң даргазы С. Калашниковтуң дыннатканы-биле алыңга, телефонның багай ажылы материалдыг баазының коткаанда болгаш акша-хөрөнгүнүн чок боор туварының уржуу болур. Хоорайда аллыгы болгаш чедиги автоматтыг телефон станцияларының тудуунун арга соксаның ол чугаалаан. Оон дигида кабельдазының өртээ улгаткан, ону садып алыр акша чок. Телефон шугумнары эргижээн, солуурду негеттинин турар. Мурнуу микрорайонда телефон дыка ээзээш кылдынган. Мурнунда хоорайның харылзаа четкизин сайзырадырынга сес миллион рубльди тускайлаан турган. Ынчалза-даа оон кайнаар барганы билдинмес. Бо бүгүнүн түнелинде почта ажылы сулараан, хем ол чарында № 2 харылзаа салбыры хагдынарының кыында келген.

Радиофикация багай. Дамчыылгалар орта ыынналбес, үстүп турар. Ыыныакчылар радио ажылдаваска-даа айдала үш рубльди төлеп турарлар.

С. Калашниковтуң бодаан турары-биле алырга, радио точкалары дээш төлевир тыртарын соксадыр болза эки. Чүге дээрге оон дөмей-ле ээзээш орулга кирип турар. Ол-та саналга Кызылдың радиобелдириниң начальниги Л. Забелина база каттыжып турар.

Чуртталга-коммунал ажылагыының начальниги М. Гольцов болгаш суг-каналдың кол инженери Н. Беленков олар хөй каът бажыңларның үстүкү квартираларының чылыг болгаш суг-биле хандырылгазын экижидер дээр болза, суг көзүүр станциясы дүрген тудары чугаа деп санаан турар. Ол чоокта бо айтырыгны шиитпирлээри берге-лен турар. Ол ышкаш Саян артындан газ сөөртүп алыры база хөй чарыгаалды негээр.

Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков ажылчы чонунуң хомудалының үндезининин айыткаш, он бүгү ачы-дузаның төлевирлерин дүрүм ёзугаар болдурарының, чонунуң хандырылгазын нинтизи-биле экижидерининг чугулазын айыткан.

(«Шыныын» корр.).

АДЫРАШ САРЫГ-СУГ АПААР

Чадаана хоорайның чурттакчыларын суг-биле хандырылгазында четпестер дугайында «Левинчи орук» баз республика солуннарынга шугумчулеп бижип келген. Оон түнелдүүдүрген бе?

Чок. Кандыг-даа хемчеглеп алдынмайн турарын бистер, садып алыкчылар, бо хүннерде көрүп турар бис. Эртенгинин тос шактан эгелеп улуг, бичин кижилер суг ооччуруна турун, ону садып ап турган болза, өөлгү хүннерде ыдыг эвес апарган. Өөлгү каш хонуктарда мыынай хоорайның бир-бир ужунда, суг заводунун херимнин иштинде, карангы борбак бажында садып эгелээн. Ында санитаолыг арыг-шевер чок, эрткен-дүшкен машина-трактолаанын дозурак-доозуну ажок, ол-ыык, малгаш-балаалыг, ымыраасээктиг. Хоорайның санэпидстанциязының ажылдакчылары ону та чүге херекке албайн турар чүве ийик.

Оортан суг садып алыр дээш аңаа бир эжим ашак-биле чеде бердим. Ынчан август 14 чүве. Мен-даа, Борис Оюн-даа бир литр суг дээш 4 рубль төлээн бис. Чанып келгеш, шай суттээривиске, адырган сарыг-суг бооп хуула берген. Дыка-ла хомудаан бис. Дараазында эрткен кижи болу балыр. Маңаа ону чеже-даа чугаалаарымга, кайнаыс-даа, ыдыг кара хилинчектин ужурунда бертик-межел, зарыг-аржык, кемнит-сылдактыг болбаан-на болгай бис. Амы-тыныыс безин аңаа. Ынчангаш ол дорамчылалды чүүл-биле-даа хемчээл шыдавас бис.

— Орус кадайлыг көрей эжиниз турган. Та канчан тургаш чүве, кадайы бичин өөрүн кирипкен, ужу-кыдымга база таварыштым. Өөгүн октантарга, хондур хемиргеш, шуптузун чипкен болдум.

Өөнүк ышкындырып алыр дээш, байысаакчылар кандыгла аңаны ажылап турган. Чамдыкта аякка бидааны амадылкаш, дедир ушта тыртып аппаар. Ок, ыдыг чүве ыыттавас дээн ийик мен бе? Көрбээн чүвезин чок, көдүбээн хөөмэ чок бо кижинин ковгунчуг, кеэргенчиг болгаш кылыг хайыр ол хилинчээн мен айайы-биле, чыл-чыды-биле турожук, чангыс хүн дургузунда безин түүктеп шыдавас мен. Чангыс-ла магадаар чүвем — кижи деп чүвенин шыдамыны, кижи деп чүвенин тынынын быжыны!

Оюн Тарма («Элезинде өстер» деп номда Дарыма) 1912 чылдың май 15-те Тес-Хемниң Чыргаландыга төрүттүнген. Ол дээрге феодалдыг Тыва-дыр. Маңчы Кыдатка 154 чыл дургузунда чагыткан, хаанныг Россиядан өөшөөл дилеп турар үевисте аан, ол төрүттүнгеннин. Оон соонда безин ол хүре чыл болгаш, Тыва тускай күүнге болду. Ол хүннүг Республика болгаш Наадым хүүн киллыр көнгүс чоокта чаа байырлал эрттиңдивис. Кыдаттың Улаастайга турган генерал-губернаторуун (аллаң дургуунуу аңаа шииткен ужуру ол), Самагалдайга амбын ноянны (Тываның чагыргазы) дамныштыр Цин (маньчжур) династиянын маңга тергилел турар үеинде төрүттүнген бо кижи болуда — дириг төөгү.

Оюн Тарма кара-бажындан үнүп, хөрээнден хосталып кээрге, ону кымнын-даа ажылга хүлээн алыр туразы чок болган. Улалага, Ленинградка, Москваға шак эртемни чедип алган. Тыва Төпкооптун оралакчы даргазы турган кижи боорга, Тес-Хем райпозу ону дус бүүлүүр болган сайгаар кылдыпта даргалалып каан. Ол үеде Тес-Хем хөй дуулу-биле Тываны хандырып, Саян артынче баа чорудуп турган. Тарма Тести кежер паромнун хемелерин солаан, Дус-Хөлге садыг болгаш ажылчыныр чурттаар бажыңнарны туттуруп. Эрзин болгаш Тес-Хемге бараан сөөртүп келген машиналарны дус сөөртүрүнче хаара туткан. Оон ажылга кызымаа, эртем-биле болгаш дуржулгазы оон улуг дужулгеге таваржыр дээрзин чон көрүп, билип турган. Оон чамдык кижилер «ол контр кижи-дир» дижип турда-ла, райпо даргаладып каан. Оон бээр Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Тес-Хем болгаш Бай-Тайга райполарын пенсиялааже даргалап келген.

— Мээн ажылымның аймдаа, амыдыралымның байдалы-даа аңаа ажыг дыка чоок турган. Ынчалза-даа ону шеглеп келген мен. Оон уламыдан чүве ийикпе, аштап-суксаптаа, эттедип-хыйнадып-даа чоган болзумза, кадыым ам-даа эки. Ынчангаш пенсиялай берген-даа болзумза, ыяш ажылагыйынга беш чыл ажыл-агый эргелекчиледим. Оон соонда аныыр-тывыш ажылынга он чыл ажылдадым. Ол чериин даргазы Николай Аракчаа-биле кады эрткен чайын сыынаан чордум. Шуптузуе олчалыг келдивис — деп каттырып ор.

Сезен ажыг хаалыг хиреезинде тайга-сыы кезип, аннап чоруп турар бо кижинин магалыын. А мен, карак шиди чоккаа, чүве безин номчуп шыдавас-ла болгай мен. Оон ажылының стажы безин аллан беш чыл. Ол дээрге, ортумаа-биле, ийн кижинин стажы-дыр, азы бир кижинин азызыны хире үеде. Ол хире бижыг, ол хире ажылгыр, ол хире угаан-сарыылдыг болгаш эртем-билиглиг улус аңаа-ла черге хилинчектиг, кыдырыг, бактын багын көөп келди. Оон ужуру чүвел? Ону билип алыксаар болзунарза, бо чыланың июль 4-те үнгеп «Труд» солуну номчуп көрүңер.

Хамыктын хайы — Төп Комитеттин Политбюрозунун 1937 чылдың июль 2-де болган хуралы. Оон № 51 протоколунга үнделээлээш. Ежовна болгаш компартиялардың ТК-ларының, крайкомнарының, обкомнарының секретарьларынга Сталин июль 3-те бижиктер чорутка. Ында бай човаан азы хөрекке онаажып човаан улустуң кезин чазакка удурланып турган апаргаш, мичангаш оларны доп-ловаан туткулааш, боолап өлүүр, кара-бажындар болгаш шелүүр деп айытkан. Чеже кижини мынчаар шиидер санын безин бадылап каан. Чижээлээрге, Туркмен ССР-ден 400 байларны болгаш 100 хөрөктеннерни өлүүр. 1200 байларны болгаш 245 хөрөктеннерни шелүүр деп айытkан. Ынчангаш шииттиргеннерин, өг-бүлелерининг кежигүннерни тускай лагерьлерге азы күш-ажыл кылыр суурларга мөңгүнээр. Крайлар, областар, республикалар, хоорайлар азыы-биле улап каан ол сан-чурагайларны көөрге, күрүнеге тараа дужаар план-даа сагышка киреп. Ону күүсетпээн удуртукчунуң чүү чүвеге таваржыры билдингир болгай. Барыы-барыы. Төп Комитеттің айтышкынын даа. Тока-даа, кым-даа оон чайлап шыдавас.

Репрессия тускай хоойлулуг турган. Оон тос кезектен тургустунган «Порядок проведения операции» деп эгезинин бирге кезээ мынчаар эгелээн: «Операцияны 1937 чылдың август 5-тен эгелээр болгаш деот ай дургузунда доозар». А херек кымында он-он чыллар дургузунда уламчылап келди. «Порядок ведения следствия» деп эгеде «Следствие проводится ускоренно и в упрощенном порядке» деп бижээн. Байысаакчыларның бажының эттенин турган ужуру ында.

Репрессия үеинде Тыва Москваның аспаанга турган. Областы харылаар организация бүрүзүүге ийи-ийи чевулекчи (шивишкин) турган. Солуннар редакцияларынга турган орус шивишкиннер сес бүрүзүн очулдуртун, материалдарны эде кылдыртын, ажылга дыка шаптыктан турганнар. Тыва Төпкооптун оралакчы даргазы Оюн Тарма боду ийи чевулекчилиг турдум деп чугаалап ор. Ол чевулекчилерни кылыр ажылы бар эвес, бо кижи бүгүн аңаа чорду, ындыг кижибиле чугаалашты дээн чижектиг бижиктер бижип-ле орап. Ындыг кижилер за чеже тываның бажына олурган чүве, чижээлээрге, Оюн Тарманың шииттиргеннинге оларның кижилгези чок деп черле шыдавас мен.

Оюн Тарма бо чылын башкы институту доосках уруунун бажыңында чурттаан ор. Ол хире ажылдаары, ол хире азы — азы-кежиктер. Ынчаңаш оон болугна, ындыг берге таварышкан өске-даа кижилерге өөрүшкүү болган кадыкшылды күзеңем.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ШИИТТИРИП ЧОРЗА-ДААА...

— Алдын-Херел дээр узун ашакты таныр сен бе? — дээш, кижим менче карактарын имиреннедип, ор.— Сээн бо «Шын» солуннудан пенсиялады чоп. Кызылдың каттышкан школазын директорлап, нургулайында журналистен чорду ийин. Тыва поляриик деп бижий турарын Чооду Владимирнин ачазы Карбай-оол эмчиин оон бажынынга ажаадывыс. Ол Алдын-Херел, бо Аппый башкы суглар 1927 чылда Улаанын (Ойрот-Туранын) техникумун кады доостувус.

Сезен хар ажа берген хоочун-биле ынчаар чугаалажып ордум. 65 чыл бурунгаар тус-кай эртемниг болуп, холга диплом алган улустуң бирээзи бо чүве-дир. Даг-Алтайга ол техникумну доосках соонда, Ленинградка ажылчын факультет, Москвага институт (Институт меньшинств народностей Востока) дооскаш, 26 харлыында Тыва Төпкооптун оралакчы даргазы болу берген.

Чайын башкы институдунун доозукчуларынын кежээн болган. Аңаа бир уруг бодунун аттын менээ таныштырды: «Мээн аңам-дыр, таныжып ап көрүңер. Оон Тарма Шойбан дээр. Мээн институт доосках кежээмге Самагалдайдан чедип келди». Узун хирезинде сыны дыка доңгуу кижи мээн холумну тутту. Ыяк-хевинин, чеде алыс бодунун шевер деп чүвезин! Кавахтарының сергээл, шыраймын өөрүшкүлүүн! Назы-хары мээн үем хире. А чогум чугаалажып кээримге, менден үзөөр ажыг хар улуг, феодалдыг Тываға төрүттүнген кижи болду. Чугаакымы ажок, хондур хөөрештивис. Оон бээр ай аңа берген, ажыл-иштин болгаш амыдыралдың түймезинге алдын турумда. «Шын» солуна оон аңы үүүн келди:

«132 Оюн Тарма Шойбан, Тес-Хемниң Чыргаланды сумузунга 1912 чылда төрүттүнген, тыва, ТАРН кежигүү, ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 39 ч, июнь 20-де ТАР-ның ЭД-нин 10—13 чүүлдерябиле ЭКЛ-ге 5 чылга шииткен. Төрүттүнген черинге чурттар, сан килдизинге ажылдап турган. Тыва АССР-нин ДС-тин президиумунун 63 ч. сентябрь 27-де доктаалын өзүгаар шиитkелди күш чок болдургаш, агарткан».

«Агарткан» деп сес өөрүнчүү-ле, харын. Ынчалза-даа бактын багын, дорамчылалды болгаш кулданыгны кара-бажына көрүп каапкан кижиге ол бүгүну катап сактыры... балыгже дус урганы-биле дөмей. Ынчангаш ол кижинин сагышсеткилин чингедип арга дилеп, моңу бижип ор мен.

Үе душкүүрленип, аймыл диргелип кээрге,» Тыва Төпкооптун оралакчы даргазы Оюн Тарма төөгүн черинче чорүй барган. Ынчалза-даа ол хоп-чиптин кара аспаандан чайлап шыдаваан, Тыва Төпкооптун даргазы Оюн Увангур-биле кады шииттирген. Кайызы-даа актыг улус аан.

— Кызылда Доннас-Суг устуңге турган кара-бажынга хөй кижи чыттывыс. Тывага эрге талазы-биле эн улуг доон дужаалдыг Топчут-Ловуудан эгелээш, ам кижи бүрүзүнге болдинго апаргаш «контр» ат Эзир-Каранын өөн Соян Сандаанаага чедиг — деп, ирей чугаалап ор.— Ол байысаакчыларын кижини хилинчектен кээрин чүү дээр сен, дүнмам.Ончуг Чүүмит-Тажының бежий шаажыларга шыдашпайн, дужуп берипкеп ол-дур. А Тес-Хемдеп демги Топчут-Ловуу Иргит Кур-Чалаа, кырый берген болгаш, болунун тыныга бодуу четтаңе бердя. Мен бодум база каш-даа катап өзүп-дирлип, угаанам оскүүнүн түүдүм...

Кижинин эдин соор, баш дуу алмар ол сестерин маңаа бижээн хевирлиг. Аңы-тыныга деттиргеннинге албаатаар ол эн-личекти чүгле боду чүүктеп эрткен кижи болу балыр. Маңаа ону чеже-даа чугаалаарымга, кайнаыс-даа, ыдыг кара хилинчектин ужурунда бертик-межел, зарыг-аржык, кемнит-сылдактыг болбаан-на болгай бис. Амы-тыныыс безин аңаа. Ынчангаш ол дорамчылалды чүүл-биле-даа хемчээл шыдавас бис.

— Орус кадайлыг көрей эжиниз турган. Та канчан тургаш чүве, кадайы бичин өөрүн кирипкен, ужу-кыдымга база таварыштым. Өөгүн октантарга, хондур хемиргеш, шуптузун чипкен болдум.

Өөнүк ышкындырып алыр дээш, байысаакчылар кандыгла аңаны ажылап турган. Чамдыкта аякка бидааны амадылкаш, дедир ушта тыртып аппаар. Ок, ыдыг чүве ыыттавас дээн ийик мен бе? Көрбээн чүвезин чок, көдүбээн хөөмэ чок бо кижинин ковгунчуг, кеэргенчиг болгаш кылыг хайыр ол хилинчээн мен айайы-биле, чыл-чыды-биле турожук, чангыс хүн дургузунда безин түүктеп шыдавас мен. Чангыс-ла магадаар чүвем — кижи деп чүвенин шыдамыны, кижи деп чүвенин тынынын быжыны!

Оюн Тарма («Элезинде өстер» деп номда Дарыма) 1912 чылдың май 15-те Тес-Хемниң Чыргаландыга төрүттүнген. Ол дээрге феодалдыг Тыва-дыр. Маңчы Кыдатка 154 чыл дургузунда чагыткан, хаанныг Россиядан өөшөөл дилеп турар үевисте аан, ол төрүттүнгеннин. Оон соонда безин ол хүре чыл болгаш, Тыва тускай күүнге болду. Ол хүннүг Республика болгаш Наадым хүүн киллыр көнгүс чоокта чаа байырлал эрттиңдивис. Кыдаттың Улаастайга турган генерал-губернаторуун (аллаң дургуунуу аңаа шииткен ужуру ол), Самагалдайга амбын ноянны (Тываның чагыргазы) дамныштыр Цин (маньчжур) династиянын маңга тергилел турар үеинде төрүттүнген бо кижи болуда — дириг төөгү.

Оюн Тарма кара-бажындан үнүп, хөрээнден хосталып кээрге, ону кымнын-даа ажылга хүлээн алыр туразы чок болган. Улалага, Ленинградка, Москваға шак эртемни чедип алган. Тыва Төпкооптун оралакчы даргазы турган кижи боорга, Тес-Хем райпозу ону дус бүүлүүр болган сайгаар кылдыпта даргалалып каан. Ол үеде Тес-Хем хөй дуулу-биле Тываны хандырып, Саян артынче баа чорудуп турган. Тарма Тести кежер паромнун хемелерин солаан, Дус-Хөлге садыг болгаш ажылчыныр чурттаар бажыңнарны туттуруп. Эрзин болгаш Тес-Хемге бараан сөөртүп келген машиналарны дус сөөртүрүнче хаара туткан. Оон ажылга кызымаа, эртем-биле болгаш дужулгазы оон улуг дужулгеге таваржыр дээрзин чон көрүп, билип турган. Оон чамдык кижилер «ол контр кижи-дир» дижип турда-ла, райпо даргаладып каан. Оон бээр Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Тес-Хем болгаш Бай-Тайга райполарын пенсиялааже даргалап келген.

— Мээн ажылымның аймдаа, амыдыралымның байдалы-даа аңаа ажыг дыка чоок турган. Ынчалза-даа ону шеглеп келген мен. Оон уламыдан чүве ийикпе, аштап-суксаптаа, эттедип-хыйнадып-даа чоган болзумза, кадыым ам-даа эки. Ынчангаш пенсиялай берген-даа болзумза, ыяш ажылагыйынга беш чыл ажыл-агый эргелекчиледим. Оон соонда аныыр-тывыш ажылынга он чыл ажылдадым. Ол чериин даргазы Николай Аракчаа-биле кады эрткен чайын сыынаан чордум. Шуптузуе олчалыг келдивис — деп каттырып ор.

Сезен ажыг хаалыг хиреезинде тайга-сыы кезип, аннап чоруп турар бо кижинин магалыын. А мен, карак шиди чоккаа, чүве безин номчуп шыдавас-ла болгай мен. Оон ажылының стажы безин аллан беш чыл. Ол дээрге, ортумаа-биле, ийн кижинин стажы-дыр, азы бир кижинин азызыны хире үеде. Ол хире бижыг, ол хире ажылгыр, ол хире угаан-сарыылдыг болгаш эртем-билиглиг улус аңаа-ла черге хилинчектиг, кыдырыг, бактын багын көөп келди. Оон ужуру чүвел? Ону билип алыксаар болзунарза, бо чыланың июль 4-те үнгеп «Труд» солуну номчуп көрүңер.

Хамыктын хайы — Төп Комитеттин Политбюрозунун 1937 чылдың июль 2-де болган хуралы. Оон № 51 протоколунга үнделээлээш. Ежовна болгаш компартиялардың ТК-ларының, крайкомнарының, обкомнарының секретарьларынга Сталин июль 3-те бижиктер чорутка. Ында бай човаан азы хөрекке онаажып човаан улустуң кезин чазакка удурланып турган апаргаш, мичангаш оларны доп-ловаан туткулааш, боолап өлүүр, кара-бажындар болгаш шелүүр деп айытkан. Чеже кижини мынчаар шиидер санын безин бадылап каан. Чижээлээрге, Туркмен ССР-ден 400 байларны болгаш 100 хөрөктеннерни өлүүр. 1200 байларны болгаш 245 хөрөктеннерни шелүүр деп айытkан. Ынчангаш шииттиргеннерин, өг-бүлелерининг кежигүннерни тускай лагерьлерге азы күш-ажыл кылыр суурларга мөңгүнээр. Крайлар, областар, республикалар, хоорайлар азыы-биле улап каан ол сан-чурагайларны көөрге, күрүнеге тараа дужаар план-даа сагышка киреп. Ону күүсетпээн удуртукчунуң чүү чүвеге таваржыры билдингир болгай. Барыы-барыы. Төп Комитеттің айтышкынын даа. Тока-даа, кым-даа оон чайлап шыдавас.

Репрессия тускай хоойлулуг турган. Оон тос кезектен тургустунган «Порядок проведения операции» деп эгезинин бирге кезээ мынчаар эгелээн: «Операцияны 1937 чылдың август 5-тен эгелээр болгаш деот ай дургузунда доозар». А херек кымында он-он чыллар дургузунда уламчылап келди. «Порядок ведения следствия» деп эгеде «Следствие проводится ускоренно и в упрощенном порядке» деп бижээн. Байысаакчыларның бажының эттенин турган ужуру ында.

Репрессия үеинде Тыва Москваның аспаанга турган. Областы харылаар организация бүрүзүүге ийи-ийи чевулекчи (шивишкин) турган. Солуннар редакцияларынга турган орус шивишкиннер сес бүрүзүн очулдуртун, материалдарны эде кылдыртын, ажылга дыка шаптыктан турганнар. Тыва Төпкооптун оралакчы даргазы Оюн Тарма боду ийи чевулекчилиг турдум деп чугаалап ор. Ол чевулекчилерни кылыр ажылы бар эвес, бо кижи бүгүн аңаа чорду, ындыг кижибиле чугаалашты дээн чижектиг бижиктер бижип-ле орап. Ындыг кижилер за чеже тываның бажына олурган чүве, чижээлээрге, Оюн Тарманың шииттиргеннинге оларның кижилгези чок деп черле шыдавас мен.

Оюн Тарма бо чылын башкы институту доосках уруунун бажыңында чурттаан ор. Ол хире ажылдаары, ол хире азы — азы-кежиктер. Ынчаңаш оон болугна, ындыг берге таварышкан өске-даа кижилерге өөрүшкүү болган кадыкшылды күзеңем.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Акционерлиг ниитилелдиң президентизи-биле интервью

Номчукчуның хомудалы

Дувуренчиг медээ

ХАЙЫРААН ТАРААНЫ

Бай-Хаактан автобуска олурупкаш, Кызылче хап олур бис. Орук элээн шуудан өергенде, канчангаш-ла көрүптеримге, келгем шөлде шору үнүп келген ак-тараану хөй-ле инектер дойлаан турдар.

— Сулде-ле бо! Бо берге ыдарангай үеде хайыраан тараанды ламык-инектерге чиртип алырга хомуданчыын кандыг дээрил?

— «Тиилелге» совхозтун тараазы-ла-дыр. Бо мынчаар калчынар чайлаан. Оларның инектери оларлаа турары ол-дур. Орта чоор бе, кадарчызы канчан барган коор? — деп, кожамда олурган Бай-Хаакта чурттаан турар Михаил Ондар хомудаан сеткилин илеретти.

Мында кижи элдепсинер чүве чок. Рыноктун кадыг-берге шылгалдазында чурттаан турган, тарын алган тараазын адыш ишти-даа болза, малкаганга саза бастырыг чиртирге дараадачыг-ла чорудулды үнүүр багай дээштин аңаа-ла кагдым ол бе?

Чежемейнин-даа үнүүр багай болза, ону хумагалыг ажаап алза кандыг деп. Бо талазыбиле «Тиилелге» совхозтун удуртукчулары, мында эргечарыга чери чер ажылынын тускай эртемниглери олче кижээгей салбайн, сагыжы амыр олурары элдептиг-дир.

Онзар БОРАШ.
Суг-Хөл район
Суг-Аксы суур.

ЧАА УКСАА

ТАМБОВ. «Ховуда уй» деп куш фабриказы «ломанбраун» дээр кызыл дагаалардың 42 мун чугуразын Волгоградтан садып экелгеш, инкубаторда чазылдырары-биле киртен. Ол уксаанын дагаалары хөй чуурга бөгрийден ангыда, кис дагаанның дириг дениизи 2.2 кг чедин турар боткуру-биле Сава суратгаан.

Куш фабриказының дагаазынын уксаанын чартканы дээш чарыгалдарны үнүүрүп турган, хөй чуурганы база куш эдин алыр арганы бээр. Областың «өске куш фабрикаларында байлап эки эвес, инчангаш «Ховуда уй» фабриканың үлегерин ажылаар болза, бо берге үеде дыка ижиктыг.

НАМДАРЫ СОЛУН

Кочетово суурнуң кудумчузунга узун дурт-сыныг, ом

Тыванын курорттарында

ЧЕДЕРИ-ДААА, ЧЕТПЕЗИ-ДААА БАР

Чедер хөл курорт деп адаттынгандан бээр 60 чылдар ажып турар. Ынча чылдар иштинде чеже кижи аарыг-аржын арыдыр эмнелип, кадыын сегитпээн дээр. Ол Тыванын эң эки боорда, эң хоочун курорту. Чонга аргыжарынга-даа чоок, орук-чирии хала чок.

ЭКИНИ ЭКИ ДЭЭР

Курортка дыштанып, эмнедирингe таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле эрткен хөй чылдарның иштинде эвээш эвес үүлдерни кылган. Курорт шаа-биле чылдан чылче өзүп, сайзырап келгенин көрүп-даа келдивис. Тыва Арат Республика турар үеден бээр ында чаа корпустар немежип, элээн чаагайжыттының-даа келген. Шинчилер, эмнээр-домнаар черлер-даа, шыырак дээн специалист эмчилер-даа бар апарган. Аъш-чем хандырылгазы багай эвес. Үеним эң берге бо нарын үе-чадазында экономиктиг-даа, политиктиг-даа байдал бергедээн, рынок харылзааларынче шилчип турар үеде хамык бараан-сараанның өртек-үнези улгадып, амыдырал деннели, оон өртээ каш катап улгаткан үеде безин дыштанып, эмнедип турар кижилерге түгээр байдалдар тургустунган. Ол эки-дир.

Изиг малгаш-биле чаап эмнээр, массаж кылыр өрээлдер, ванналарлыг чаа эмнелге корпузу база туттунган. Эр, хөрээжен-кижилерге сугта шаптаныр черлер база ажылдап турар. Бо берге үеде аъш-чем-биле хандырылга база багай эвес. Эмнедип турар кижилерге чалгаарачыг болбазын дээш культура-массалыг ажылдарны, оюн-тоглааны, чогаалчылар, артистер, фронтучулар, сураглыг хоочун кижилер-биле сезон санында ужуражылга кежээлерни организастап эрттирип турары солун-дур. Бистин дыштанып турганывыс дөртү сезонда барык кежээ бүрүзүнде районнар, зоналар азыы-биле дыштанып, эмнедип турар кижилернинг киржиргезин-биле бот-тывынгыр артистернинг концертин организастап, шыырааа маргылдааларын эрттирип турганы солун болду.

Ол ышкаш кежээ санында-ла видеофильм, киноларны көргүзүп турду. Культура-массалыг оюннар, кежээлернин организакчылары курортта үр үеде ажылдап келген массовик Зоя Михайловна Сташевская баштаан курорт ажылдакчыларының идепкейлиг, тывынгыр чоруунга өөрүүр алаар.

БАГАЙНЫ БАГАЙ ДЭЭР

Курортта үүгээр эки үүлдер-биле чергелештир четпес үүлдер чок деп болбас. Бирээде, бар болгаш четчир эки продуктулардан чемни шынарлыг кылыры күзенчиг. Берге үеде чүс-чүс кижилернин негелдезинге дүүштүр аъш-чем белеткен кылыры берге-ле ыйнаан харын. Аъш-чем аймаа бар-дыр. Эттеи, колбасадан, сосискадан кылган чемнерни, дагаа эъдинден, картофельден, вермишельден кылган мүннерни, түттүг, чигирлиг шайларны, конфета, пряникти, ак саржагны-даа чип турдувус.

Ынчалза-даа ону кылган амданыг шынары ыракта-ла четпес деп болаар кижи чордум. Бар аъш-чемден үүге эки шынарлыг чемни кылып болбазыл? Столоваяның арыг-шевера база-ла ыракта четпес. Чем кылыр повар кижилерни курорттуң администрациязы, ылангыя эмчилер ыях шилип, шинчип алыр ужурлуг. Бистин турганывыс дөртү сезонда столоваяга ажылдаары-биле күзээн, душкан-на кижилерни ажылга киирип ап турду. Ол эмчи негелдезинге канчал-даа дүүшпес деп болаар мен. Столдарга стакан, тавак, шопулак чедишпезинден чамдык чемненикчилер дыка үр манааш олуруптар чорду.

Бо үеде чангыс тавак хамаанчок, чангыс биче шопулак, стакан безин өртээ улуг, харын тып садыл алыры безин бергедээн үе ышкажыл. Эмчидомчу кижилер чем аймаанын шынарынче кичээнгей салыр ужурлуг чүве ыйнаан. Шак ындыг хыналдаларны кылбайн турар. Хөй кырлыг-каралыг, арыглап шишкиттинмээн, харын-даа күске мыяа безин холужүп каан каша аймаан эккээр-дир. Ону кым чиир боор. Аъш-чемнің норма-чижээн, оон амданыг шынарын эмчи кижи доктаамал хынап турар ужурлуг эвес чүве бе? Ийи-чангыс аарый берген кижилерге ижиртиптер эм-тан курорттун аптеказында, эмчиларинде безин чок боор-дур. Бо бүгүнү бодап көөрге, эмнедип турар кижилер улуг аарып, бергедээр чүве болза, девиденчиг чорду.

«Чедер» курорт хөл кыдында хову черде турар болганда хөй ыяштар тарыыр, чадан үүштер, чечектер олуртуп, клумбалар кылаа ында багай чүү боор. Оода-ла асфальтылап каан оруктун ийи талазында хадылар, өске-даа үүштерден үүге олуртуп, суггарып болбас деп? Кадыкшылгага хамаарышкан чечен-мерген сөстерлиг плакаттарны бижээш, үүге тургузуп болбазыл?

Хөл кыдында хемелээр, хүнге дөгелеиир, сериттеиио, малгаш-биле чаглынгаш, душ-биле чугдунар черлер бар-дыр. Мында байдал база-ла таарымчалыг эвес. Кижилер кылаштаар оруктучаштар, чыдар топчан-оруннар, хемелер, эшкиништер үлеп бээр чер, ону башкарып орар кижинин олурар үгээ, хеме доктаадыр черинин калбак маизалары эргижирээн. Душка киреп черлерни пистерказы, хоолайлары, шүүрлери үрелген. Кыры шывыглыг беседкаларның чамдыктары ирип калган. Хемелерни чарны чарык, үрелии үрелик.

Чамдык корпустарны ап көрээл. Оларны иштики болгаш даштыкы байдалы көрүп чок апарган. 8 дугаар корпустун үшкү өөрээли чаашкын чаарга дыка дамдылаар. Кажан шагда чугайлаан өрээлдер ханаларындан, дээвиирлериндеи чугайы текүүп бадып турып бээр, шалалар аразындан күске-күжүгүн-даа үне халчып кээр. Почта шуут чок. Телефон харылзаазы багай. Курорт директорунун ажылдаар өрээлинде кара чангыс телефон бар.

АМ-НА БИРЭЭ БОЛУР-ЛА БООР

Тывага аржаан суглары курорттар кылдыр ажыглап эгелээнинден бээр 60 чыл болган байырлалын июльда демдеглеп эрттирдивис. Красноярскиниң безинскээр аайы-биле курорттар эргелелиниң начальникиниң оралакчызы А. А. Саяниың радио дамчыштыр чугаазын база дыннаан бис. «Чедер» курортунуң назынын мен дугайты аныяк деп чугаалап шыдавас-тыр мен. Ол чылдарда барык-ла 1932 чылдар үезин турган-дыр. Ол ынчан Тываның хоорай, суурларының амгы турар черлеринге чогум чүү турганы билдингир болбайн аан. Оларның көвей кезииниң орнунга өрген безин чок турган дээр болза, хөреди́г бо́лбасла боор. Ол үеден бээр республиканың хоорай, суурларының түдугларының сайзыралының дугайында тайылбырының херээ чүү боор, каракта көстүп турар чүвени дип, дыштанырын күзээн кижилерниң санының шаа-ла ол деп бе? Чок болбайн канчаар. Бир эвес «Чедерниң» чонну хүлээп алыр күчүзү улуг турган болза, аңаа барын эмнедир ужурлуг кижилерниң санын мунар-биле чугаалажыр дээрзинге мен бүзүрээр мен.

Чедер хөлдүң суу болгаш оон малгажы кижилерниң кадыкшылдынга эргежок чугула хөй янзы бүдүмелдерлиг боорундан ангыда, ижии, баар, чүрек, бүүрек дээш, өске-даа кижиниң иштики тургузуун кадыкшыдар кайгамчыктыг аржаан база ында болгай. Ол хөлге эштип, хемелээрге оон агаары безин аайлыг ийикле, кошкап-сулараан кижиниң угаан-медерели сергеп, дирлип-ле кээр чорааныгай.

Төптүн чаныда, чоннуң оруунда турун турар бо курорт аттыг черивистиң байдалын каш-ла сөс-биле тайылбырлай каапсымза, номчукчулар чажам дивестер-ле боор. Курортту калбартып, чонну хүлээп алыр күчүзүн улгатырарынче угланган ажылдарның соксааныдан оон сайзыралы ара турупкан. Харын-даа шаандакы кылдыңган тудуглар, херимнер септелге чогундан үрелип, тарын олурткан ыяштар курган, кижилерниң сагыш-сеткилинге таарымча чок, доигун хөөннерни болдуруп турар апарган.

Эмнедип, дыштаныр дээш барган кижилер аразында назы-хары улгаткан, даванда́яа аскак, караа четпес, кулаа кадыг дээш, кандыгдаа човуланга туттурган кижилер бар боор чорду. Ылангыя хөлдүң кыдыынга барын агаарлап, дыштаныр, хемелээр оруктарда чаткан маизаларның ирээни, аразы шаарарын, долгайын, хажый бергилээнинден ындыг кижилерниң аңаа кылаштаары дыка берге. Хөөкүйлер аңаа илдигип, тайын үжүп, кемдеп-даа турдулар ийин.

Ында дыштаныкчылар чурттаар үш каът туйбу бажыңын хааржаа колдуунда болу берген. Оон тудуун дүргедирин-биле кылдыныр тураг ажылдар база көзүлбес болду.

Хөөн карартып турар четпес үүлдер-биле кады дыштаныкчыларны сорук киирер хире чырык-ла чүве чок дээр болза шынга дүгжүр. Хөлдүң суун чылыткаш киирип, малгажын изиткеш, чаап эмнеп турар кол эмнелге бажыңын кандыг багай дээр боор, дыштаныкчыларның санының шаа-биле үеним негелдезинге дүгжүп турар, ажылдаарынга эптиг чаа чараш бажын-дыр. Ону чүүле иштики дериг-херекселдер-биле четчелеп, шимеп алыры негеттинин турар.

«Чедер» курортун бүдүн чыл ажылдаар кылдыр тургуспас болза, оон ажылын сегидип алыры берге-ле боор. Доктаамал, турум ажылчынар чокта, кол эмчи биле бухгалтер, чеже-даа кызарга, каяа күш чедер боор. Сезон санында путёвка тыпкан, ажылдаан аттыг боор турган, эмнедип аар дээш келген кижилерде кандыг харыысалга турарыл?

Дыштаныкчыларның кадыкшылын быжыглаарынга бир кол үүл, ында ажылдап турар кижилерниң оларның сеткил-хөөнүн карартпайн кижизиг байдал-биле, эптиг-эвилен хүлээп алырында болгай. Түр ажылдап келген ажылчынардан ындыг негелдени маныаары берге болуру билдингир болгай.

Мен маңаа дыштаныкчыларга хеме хөлезиге бээр черге ажылдап турдум. Оларның кижи бүрүзү хөлге хемелеп агаарлаарынга дыка сундулуун эскерип турдум. Эрткен чылын аңаа он үш хеме ажылдап турган дижирлер чорду. А бо чылын ында үүгле чеди санныг демир хеме арткан. Шуутайдан кылган чамдык хемелер дустуг хөлге илчирээш, хажын үрелип калгылаан чыткылар чорду. Ын чеди санныг демир хемениң үүгле дөртү ийи талазынга кедире каггаш эжер эшкиништерлиг, а өскелериниң ындыг эшкиништер чок. Хемеге кедире каап аар демирлери чок эшкиништерни чазаппаа каарымга улус ону даллаар боор чорду.

Бир эвес аңаа он санныг хемеден эшкиништери-биле тургузуп каар болза, орта ажылдаан кижиниң алыр акшазыныан ийи катап хөйну киирип болур хире чорду.

Мен аңаа үш сезон иштинде ажылдаашы, курорттуң директору Допчу Маннай-оолович Кара-Салдың дүн-хүн чок кызымак ажылдап турарын эскерип турдум. Доктаамал ажылчынар бар эвес, оон ажылын кым деткиз дузалаар боор, «чаңгыс кижи дайын шөлүнге шериг болуру берге» дижир болгай.

Ол ында чаа-ла ийи дугаар чыл ажылдап турар. Курорттуң келир үезиниң дугайында чугаалап турарындан алгаш хөөрге, ол аңаа хөйну кылыры күзеп турар. Аңаа үстүү черлерден акша-хөренги болгаш дериг-херекселлер-биле деткимче, дуза херек-тир ийин.

Чоннуң кадыкшылын, соонал айтырыын херекке албайн, курорттар сайзыралын чүгле профсоюзтарже чаа каапкаш, хөй чылдарны түннел чок эрттиргениистин үржүү бо хүннерде деже теп келгени ол-дур ийин.

Президентивис Шериг-оол Дизижиковичиниң «Чедерде» дыштанып чеде бергенин дыннааш, ол курорттуң байдалын өөренип көрүп, өйү келген, хөрек өйгеи чугула айтырыларны дарый шинтпирлээринге болгаш Чедер хөлдүң салымчолун камгалап алырынче угландыр боттуг дуза чедериниге ам-на бирээ болур-ла боор дээн идегелимни илередип бижип орарым бо ийин.

Аңаа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

«ҮШ-БЕЛДИРНИҢ» ЭГЕ БАЗЫМНАРЫ

Чүгле Тывада хамаанчок, Россияның бистен оранчок ырак булуннарында, харын-даа даштыкы чурттарда безин адыг-сураа алгаан «Үш-Белдир» курорттуң тургустунганындан бээр бо чылын 60 чыл боор турар. Оон эм шынарларын шинчилеп эгелээнинин, тургустунганының баштайгы чылдарының дугайында материаллар Тыва Республиканың Күрүне архивинде эвээш эвес Олардан ушта бижилгелер солуннуң комчукчуларынга солун болур ужурлуг.

В. М. ЛЕВЧЕНКО. «Тыва Арат Республиканың аржаан суглары болгаш эм шынарлыг малгаштыг хөлдери». Курортологиянын төп күрүне институдунуң отчедундан ушта бижилге (институттуң директору — профессор Г. М. Данишевский).

Бо отчет болза 1932 чылда Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының болгаш доктор И. Д. Рудейконуң саналдааны-биле Тываның девискээринде аржаан сугларының база эм шынарлыг малгаштыг хөлдерин иштиболгаш физика-химиктиг шынарларын тодарадыры-биле чоруттуңган баштайгы шинчилелдерин түвилдери боор турар. Шинчилелдерни курорттар организастаарынга ол эм шынарларны ажыглаар сорулга-биле чоруткан.

Тываның чамдык аржаан сугларын болгаш хөлдерин тус черниң чурттакчыларының шагдан бээр янзы-бүрү аарыглардан эмнелиринге ажыглап келгенин, дыка хөй таварылгаларда оон кайгамчык эки түнелдерлиг боор турарын демдеглээри чүгүл. Шак ындыг аржаан сугларлыг черлерге Тайрис-Термис болгаш Үш-Белдир деп аржаандар хамааржып турар. Оон өмнүнде 1930 чылдан эгелээш Чедер хөлде курорт организастаттынган.

Үш-Белдир деп аржаан сугларлыг чер

Ол аржаан үүнүп чыдар черниң шак ынчаар оон турар черниң аайы-биле адаан, ол үш хемниң белдириниде чыдып турар. Тывалап «Үш белдир» дээрге, үш хемнин каттыжып чыдар чери дээни ол. Аржаан Кызыл-Хем хемниң он талакы эриинде, аңаа дужаштыр, аржаанның дал дужунда Кызыл-Хемче Бус хем агып кирип чыдар, а оон бичии адаанда Кызыл-Хем Белчит-Хем-биле каттыжып чыдар.

Кызылдан аржаанга чедир чангыс борбак орук баштай Каа-Хемнин үүнүн дургаар элээн каш орус суурлар тавартыр чоруткан. Оруктун Белбейге чедир кезиинде, бир эвес дагдан агып баткан болгаш хайымнаанда аажок айыылдыг, чангыс эвес кижинин амы-тынын алган даг хемчигежин кежилдир көвүрүг тудуптар болза, автотранспорт-даа чоруп болур. Кызылдан Белбейге чедир 100 ажыг километр, а Белбейден эгелээш аът-биле чоруурдан өске кандыг-даа эрга чок. Ол орук-биле чораш баштай Кара-Белдир деп алдын чугайынга чедер, аңаа чедир «33 арг» деп черни эртер аваар, ол болуунун эдынга кончуг таарышкан, шынап-ла, ындыг чер, Кара-Белдирден чоруткаш Каа-Хемни (Балыктыг хемниң улай агымы) болгаш Им деп хемчигешти хемелеп кежип алгаш, Имнин үүнүн дургаар Ханыр (2500 метр) деп артка чедер. Ханырдан Бус хемге четкеш, оон үүнүн дургаар бадып-бадып, оон Кызыл-Хемге каттышкан черинге чедер. Кызыл-Хемни бичии салчыгашка саллап кешкеш, сонгу болгаш чөөн чугүнден даглларга бүүзелткен оргулаашта аржаан суг бажын тып алган бис...

Суг бажынга чоокшулап ора-ла сероводородтун чыдын эскерип, ында чылыг суг үүнүп чыдарын элээн ырактан-на илереди бээр бустун агаарже үүнүп турарын эскерип кагдывыс. Шынап-ла, кол суг үүнүп чыдар черде оон изии 85°С чедип, агып баткан сугнуң чылыы 52°С хире болду.

Сугларны чоокшулап ора-ла сероводородтуң чыдын эскерип, ында чылыг суг үүнүп чыдарын элээн ырактан-на илереди бээр бустун агаарже үүнүп турарын эскерип кагдывыс. Шынап-ла, кол суг үүнүп чыдар черде оон изии 85°С чедип, агып баткан сугнуң чылыы 52°С хире болду.

не бюджединиң арай кошкак боон турарындан курорттар организастаарынга акша-хөренгини ажаалга организациялары үндүрүп бергеннер. Курорттарны организастаарынче улуг кичээнгейни Чазак, кол кезиинде Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы эш Чүрмит-Дажы салып келген.

Архив материалдарындан

Болап көөрге, Үш-Белдирниң тыптын келгени Тарыс аржааны-биле дөмей хевирлиг, черниң аажок ханы ваъттарындан чарык черден ол аттыгын үүнүп чыдар ышкаш. Сероводородтун (ниитн) хөй боон турары болгаш черден үүнүп турар химиктиг бүдүмелдиниң дээштиниң бедик боон турары аржаанның эм шынарынга ажыктыг дээрзи чугаажок. Үүнүп чыдар сугнуң эмин эрттир изии, оон үр үеде соованы арай-ла таарымча чок хире... (Фонд 140, данзы 1, 8а херек, арыннар 1-7).

«РСФСР-нин Кадык камгалал комиссариадынын Эмнелге-санитар экспедициязының Тыва Арат Республикага 6 чыл дургузунда, 1928-1933 чылларда ажылының дугайында» илеткелден ушта бижилге.

Курорттар ажыл-агыйы

Кадыкшылды быжыглаарынга эң чугула албан черлери деп курорттарны санап, олче улуг кичээнгейни угландырган бис. Амгы үеде Тыва Республика ийи курорттуг: «Чедер» болгаш «Үш-Белдир-Хем» деп аржаан. Ында малгаш, хымыс болгаш чиг аржаан суглар-биле эмнээшкинер чоруттунуп турар. Курорт-ла боон турарындан курорттар организастаарынга акша-хөренгини ажаалга организациялары үндүрүп бергеннер. Курорттарны организастаарынче улуг кичээнгейни Чазак, кол кезиинде Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы эш Чүрмит-Дажы салып келген.

1932 чылда курортология институдунуң мурнунга Тываның аржаан сугларын болгаш хөлдерин шинчилеп көөр дугайында айтырыгны тургускан бис. Институт бистиң дилээнске аажок дыннангыр боон, бедик мергежилдиг инженер-химикти сургакчыладып чоруткан. Тываның кичээнгейге ап болгу дег бүгү аржаан сугларын болгаш хөлдерин шинчилээр талазыбиле тускай комиссияны тургускан бис. Шинчилеттинген черлерден ийини онзалап демдеглээр апаар: 1. Тере-Хөл ындында, Моол-биле кызыгаар чоогунда, «Тарис-Термес» деп аржаан. 2. Каа-Хем бажында «Үш-Белдир-Хем» аржааны. Баштайгызы далай деннелиниден 2000 метр, өскези 1150 метр бедикте чыдып тырар. Боттарының химиктиг состаавының талазы-биле кайы-даа аржаан колдуунда дөмей. Ол черлерге огород ажылын безин чорудуп болур. Эрткен чылын бо талазы-биле чоруттунган дужулга эки түнелдерлиг болган. Сиген кезии ап болур шөлдер, хемде —балык, аргаларда — ан-мен бар, дус чок сугнуң курлавырлары хемчээл чок, бойдуу ажок чараш, чодураа, хадыг болгаш өске-даа ыяштар хөй. Хаттардан даглар-биле камгалаттынган оргулаашта аржаан бажы чыдып турар. Бо чылын «Үш-Белдир-Хемде» 60 кижи дыштанып болур курорт ажыттынган. Тудугга ажыглаар 35000 акша түүнүг акша-хөренгини Ажаалга кассазы үндүрүп бергеи.

Курорттуң ажылы кышкы үеде эмнеиир сезонну ажыдарының эргежок чугулазын көргүскен. Чүге дээрге чайгы үеде кадыы эмин эрттир кошкак аарыг кижилер оруктун бергезинден аңаа чедип ыыдавас. Шак ындыг эвээш материалга үндезилеп, эмнээшкиниин дээштиниин дугайында шын түнел үндүрери берге болбайн аан. Ынчалзадаа неврастениеден, үр үеним тырыындан, ревматизмден аараанныың эмнээшкинней эки түннелдерни берген. Бо чылын курортка эмнеткен кижилерниң национал составы ындыг болган: тывалар— 4, орустар — 56.

Аарыглар болгаш эмнээшкиниин түннелдериниң аайыбиле байдал ындыг:

Аарыг	Кижилер саны	Эмнээшкиниин түннели
Нерв системазының аарыглары	22	21 кижи экижээн
Ижии-хырын аарыглары	9	8 кижи экижээн
Ревматизм	15	Шупту экижээн
Чүрек аары	5	4 кижи экижээн
Кеш аарыы	1	экижээн
Шээр аарыг	1	экижээн
Хөрээжеинер аарыглары	7	шупту экижээн.

Отчёттуг үе дургузунда курорттарга: 1930 чылда —80, 1931 чылда —150, 1932 чылда —200, 1933 чылда 326 кижи эмнеткен.

Тыва Республикада ам бар боон турар ийи курорт Тываның чурттакчыларын чедер кылдыр хандырып шыдаар, ынчалза-даа оларны чедир дериириниг болгаш чаагайжыдарынга акша-хөренги негеттинип турар. Мындыг қыска, 1930-1933 чылдар, үе дургузунда ийи курортту организастааны Тыва Арат Республиканың улуг чедишкини боон турар.

Архив материалдарындан ушта бижилгелерни Тыва Республиканың Архивтер херээниң талазы-биле комитединиң кол специализи Тамара СААЯ кыдаан болгаш орузундан очулдурган.

Чүүлдүн гоноварын «Шынга» арттырдым. (Авт).

ДЕЛЕГЕЙНИҢ ДЕСКИНДИР

ТОКИО. Японияның императору Акихито бо чылдың октябрь 23-28 хүннеринде Кыдатка баар дугайында тускай чарлаан. Японияның болгаш Кыдаттың аразында дипломаттыг харылзааларны катап тургускандан бээр бо чылдың октябрь 25-те чээрби чыл болур. Япон император ол хүнүң таварыштыр Кыдатка баар. 30-40 чылдарда Кыдатка удур Японияның дайынары дээш кыдат улустуң мурнунга буруузун миннирин император шинтпирлээн. Японияның императору Кыдатка баарынга япон националистер аажок удурланган.

НЬЮ-ЙОРК. Армениядa болгаш Даг Карабахта байдал дүрген баксырааны-биле хол баштыр Каттышкан Нациялар Организациязының Айыыл чок чорук чөвүлелиниң хуралын дүрген чыылдыр дугайында Армениянын чазаа КНО-дан дилээн.

Армениянын КНО чанында доктаамал төлөөлекчизи Александр Арзуманяниың бижимел дилээн Каттышкан Нациялар Организациязының штаб-квартиразынга тускай парлап чарлаан. Даг Карабахта болгаш Азербайджан-биле кызыгаарлашкак Армениянын суурларында дайын үргүлчүлеп, ол суурларны бомбалаарынга «СУ-25» деп дайынчы самолеттарны Азербайджанның чепсектиг күштери ажыглап турар деп чагаада айыткан.

Армениядa удур Азербайджанның эгелээн дайынын соксадыр, Даг Карабахта чөүлдээнин тайбың шинтпирлээр сорулгаларны чедип алырынга Каттышкан Нациялар Организациязы идепкейлиг болгаш дорту-биле киржип болур ийик деп, доктаамал төлөөлекчиниң чагаазында демдеглээн. КНО-нуң ындыг киржилгези чокка Даг Карабахка хамаарышкан чугаалажыышкынларга тодаргай депшилгени чедип алыры болдунмас.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың Алма-Атада чаа элчини Уильям Х. Кортни медеглел кылган. «Нациялың хамаарышпас чоруун чедип алган Казахстанның чону демократияны чедип алыр тодаргай болгаш боттуг арганыг болуп турар» деп, америк элчин чугаалаан. Казах улус демократияны болгаш экономиктиг хосталганы чедип алырынга бүрүн сонуургалдыг болуп турар деп, АКШ-тың элчини демдеглээн.

Коргун деп кижи дипломаттыг албан-дужаалга 20 чыл ажылдап турар. «Коммунизм буурап дүшкен сөөлүнде хамаарышпас күрүнелер болу берген бүгү республикалар ышкаш, Казахстан бодунга өзулуг хосталганы болгаш хамаарышпас чорукту чедип алырын күзеп турар» деп, элчин медеглээн.

ЛОНДОН. Англияда «Панорама» телепрограмманың башкарыкчызы Великобританың даштыкы херектер министри Дуглас Хэрд-биле 30 минута дургузунда беседа кылган. Бирги өөлчегде Югославиядан ангыланган республикаларда байдалдың дугайында министрден айтырган. Ынчаарга Югославия талазы-биле делегей конференциязы среда хүнүнде Англияның найысылалынга ажыттынган. Ол конференция үш хүн дургузунда үргүлчүлээр. Барыын чүктүн чурттары болгаш оларның аразында Англия соөлгу үеде Иракты канчаар көрүп турарыл деп программа башкарыкчызы айтырган.

Югославияда кризистиг байдалды тайбың шинтпирлээрин орааллажып көөр дээш делегей конференциязын чыылдырган деп, Д. Хэрд чугаалаан. Англияның чазаа Сербияга удур экономиктиг хемчеглерни боттандырары чугула деп санап турар. Ынчаарга Сербияның экономиктиг арганы барык тенги. «Делегейде Босния деп күрүне турып турарын Сербияның хүлээп көргеи турары эргежок чугула» деп, Англияның даштыкы херектер министри медеглээн.

ВАШИНГТОН. Прибалтиканың чурттары болгаш улустары күрүне контролюндан хостуг хамаарышпас радио системазын тургузарын күзеп турар деп, Огайо штаттың телехарылзаалар университет школазының директору доктор Джозеф Слэйд медеглээн. Прибалтика чурттарынга Дж. Слэйд бо чылдың август 27-де баар болгаш аңаа элээн каш радиостанцияларны ажылдадып эгелээрин планнап турар. Радио черлерин хуужулары, радиоламчыылгаларынга акша-хөренгинин бээри — оон амгы үеде чугула сорулгазы болуп турар. Ынчангаш Прибалтика чурттарының радиозу АКШ-тың радиосистемазынга бүрүн чагыртқан болур.

НЬЮ-ЙОРК. Татарстанның телефон четкизин чаартырынга хамаарыштыр америк телефон компаниязы керээ чаган. Татарстанның телефон четкизин чаартырынга 48 миллион долларны чарыгдаары көрдүнген. Америк компания Татарстан республикага телефон дериг-херекселдерин бээр болгаш оон суурларын 1993 чылда удазын чок телефоннар-биле хандыар. Ук телефоннар америк спутник системазының дузазы-биле ажылдаар. Амгы үеним сайзыраңгай самолеттарының чамдызын Татарстанга будургүлээн. Ынчаарга республикада 18 квартира бүрүзүнге үүгле ангыс телефон онаажын турар. А телефон аппараттарын киирип алырыг күзээн хамаатылар эвлечгни 32 чыл дургузунда манап келген.

ОТТАВА. Дүшкен Совет Эвилелиниден барган бир кижи Монреальда университетке ханнын үүлгедиг кылган. Университет бажыңына турган ийи кижини өлүрген, үш кижини балыглаан. Кем-херек үүлгеткен дүржок кижи ол университетке башкылап турган, а оон ажылдаар хуусаазын узадырындан университет ойталаан турган.

НЬЮ-ЙОРК. «Эндрю» деп адаан күштүг шуурган АКШ-тың Флорида штадының мурнуу талакы районнарында чеде берген. Шуурган хаттың бир шакта дүргени 224 километр чедип турар. Шуурган болган түүнелиниде 40 кижи өлген. Күштүг болгаш кедергей дүрген ол шуурган мыштарның дазылын тура шаап, бажыннарны болгаш өске-даа тудугларны үргеден, улуг безин автомашиналарны дээрже көдүрүп үндүрүп турар.

ТОКИО. Атомнуг электростанцияларның ажылдаарының айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле ядролуг энергетиканың тускай эртемниглериниң мергежилин бедидер төптү Воронеж хоорайының чоогунда тургузарынга идигни Японияның бойдус курлавырлар агентствозу бээр болап турар.

Атомнуг энергетиканың тускай эртемниглериниң билиин болгаш мергежилин бедидер төптү Воронежтин чоогундан шилип алганы таварылга эвес: ол чоок-кавыда атомнуг электростанциялар туттунган болгаш ажылдап турар. Бо чылдың сентябрь эгезинде Япониядан бөлүк эртемденнер келир болгаш дугуржулганы чедир ажылдап кылыр, эртем төвүн тургузары-биле холбашкан айтырыларны шинтпирлээринге идигни бээр.

Воронеж чоогунга эртем төвүн тургузар төлевилелди боттандырарынга эвээш эвес акша-хөренги негеттинин турар. Ынчангаш Японияның 1993 сан-хөө чылында бюджединден 2,05 миллиард иен акшаны чурттун даштыкы садыг болгаш үлетпүр министерствозу «дилээрин шинтпирлээн. Россияның Президентизи Борис Ельцин кажан Японияга чугаалажыышкыннар кылыр үеде дугуржулгага ат салдынган туруп болур.

ВАШИНГТОН. Американың Каттышкан Штаттарының Флорида штаттың мурнуу талакы районнарында күштүг шуурган-биле холбаштыр халаатыг байдалды АКШ-тың президентизи Дж. Буш чарлаан. Бойдус халавыга таварышкан чонга сагыш човаашкынның өзулалын Буш илергелээн. Шуурганга таварышкан районнарның чурттакчыларынга АКШ-тың 27 федералдыг албан черлери дузалап турарын америк президент дыннаткан.

КАИР. Кара-таакпы аймаан— наркотиктерни садар дээрбечилерни илередип турар дээш Египеттиң полициязы алды ай дургузунда ажылдап келген, Александрия хоорайының чоогунда эль-Амириняның районунга хөй белүк дээрбечилерни полицейжилер туткан.

«Аль-Ахрам» солуннуң бижээнин өзугаар алырга, наркотиктер садыглаар, хөй кончаа алыр дээрбечи делегей организациязының составынга тос кижи кирип турган: Египет чурттуглар, сирийлер, Ливияның чурттакчылары. Олар хөй кара-таакпы аймаан Ливандан чажыды-биле алгаш, Ливияның девискээрни дамчыштыр Египетке эккеп турганнар. Дээрбечилерден хавырган гашиш деп кара-таакпының рынок өртээ 5 миллион доллар болган.

РАНГУН. Мьянманың (Бирманың) эрге-чагыргалары хөй наркотиктиг бүдүмелдерни хавырган болгаш кара-таакпы аймаан садып турган 715 кижини тудуп хоруглаан. Янгон хоорайның радиозунуң дамчытканын өзугаар алырга, полицейжилер 570 килограмм кара-таакпы аймаан, 13 килограмм ажыг героинни, 32 килограмм марихуананы хавырган.

Дээрбечилерни тударынга шериг кезектери болгаш айыыл чок чоруктуг тускай албан черлери бөза киришкен. Мьянманың эрге-чагыргазы шериг администрациязының холунга кирген сөөлүнде Американың Каттышкан Штаттары кара-таакпы аймаан садарынга удур демисел чорудар талазыбиле ол чурттуң девискээринге болгаш даштыкыга кады ажылдажылганы соксаткан.

Кара-таакпы дээрбечилерингe удур демисел талазы-биле кады ажылдажылганда АКШ-тың эрге-чагыргалары ойталаандаа болза, Мьянманың эрге-чагыргалары наркодээрбечилерге удур демиселди чедиир кинниг чорудуп турар.

(РосИТА—СИТА).

КЫМ-ДАА АЛБАДАП, ЫЙЫТПААН

Шериг чоруур аныяктар болгаш шеригге хүлээлгезин эрттирип турар ооллардың ада-иелери-биле ужуражылганы чоокта чаа Чаа-Хөл суурга эрттирген бис. Анаа республиканың шериг комиссариадының төлээлери М. М. Жиц, А. Ч. Ондар болгаш Кызылдың эмчи училишезиниң директору С. К. Яндаа олар киришкен. Албан шериг эрттиреринин дугайында хоойлуну тайылбырлап, ада-иелериниң салган хөй-хөй айтырыгларына харыыны берген.

А июль 24-те үнген «Шын» солунга Янчат Бүрбү «Сүмележир, дузалажыр» деп үүлүнге «... ада-иелерни коргуда аарак ооллардыны шеригге албадап турар хире болду...» деп бижээнинге хамаарыштыр бистер чөпшээрешпес бис. М. М. Жиц чон мурнунга сөс ап, чүве чугаалааш, хоойлу-дүрүмге онзаштыр тайылбыры анаа кылган турган. М. Жиштин талазындан болгаш республиканың шериг комиссариадындан кандыг-даа ыйыдыышкын, албадаашкын херек кырында чок. Ол дугайында Чаа-Хөлдүң чону бадыткап болур.

Светлана ЯНДАА.
Кызылдың эмчи училищезиниң директору.

Алексей ОНДАР.
Республиканың шериг комиссариадының төлээзи, майор.

РЕДАКЦИЯДАН: Шеригден дескен ооллар дугайында айтырыг Тыва Республиканың Чазааның кичээнгейинде туруп турар. Ол дугайында солуннуң бирги арнында «Дескеннерни дедир эгидер» деп материалдан номчуп болур силер.

Шериг баары-аныяк кижи бүрүзүнүң хүлээлгези

ЭТТЕТКЕШ, АМЫ-ТЫНЫНДАН ЧАРЫЛГАН

Чоокта чаа редакцияга мындыг чагаа келген. Ында бижээни болза: «...Мээн бижээн үүлдеримни номчааш, эки боданып, сайгарып, сагыш-сеткилимни, хомудалымны, кажыдалымны, мунгаралымны үлежип, деткириннерни бүзүреп, мону бижип ор мен.

... Шериг албанын тыва ооллардың өске чурттарга база Россияның өске-даа республикаларынга эрттирери бергедээн. Ону өлген тыва солдат ооллардың сөгүн эккеп турар демир хааржактар херечилеп турар. Шак мындыг үүлүү караам-биле көрдүм.

Май айның чаңгыс неделязында Улуг-Хем районга (авторнуң бижип турары-биле алырга) 4 тыва солдат ооллариың өлүг маг-боттарын демир хааржактарга эккелген. Сөөлгүзүмээн угбам Наталья Түлүшевна Сарыг-Хааның эр чаңгыс оглу, мээн ынак чээним Аяс Михайлович Биллинмаа-дыр. Ол Чаа-Хөл ортумак школазын эки дооскаш, эмчи училищезинге өреним турган. 1990 чылдың ноябрь айда шериг албаныны чоруткан. Кыргызстанга харылзаа кезээнге фельдшерлеп турган. 1992 чылдың май 28-те кезектин командириниден «Аяс Биллинмаа госпитальда бергедеп чыдар» деп телеграмма алдывыс. Даайлары бистер, май 29-түн кежээзинде Бишкек чоогунда госпитальга чеде бердивис. Палатаже кире бээривиске, Аяс аажок бергедеп чыдар боллу. Хондур анаа ханывысты кудуп, эккелген эмнеривис-биле эмчилерге сыкырттырып, хилинчектенип турувуста, ол эртенинде миннип келди. Чээнивис май 3-те эмегледип эттеткен болган. Кол чылдагааны үүл дээрге, шупту республикалар, ооң иштинде Россияның иштинде республикалар боттарының солдат ооллары чуртуна шериг эрттирер кылдыр алгаш барган. Ынчангаш өске черлерден үүгле тыва ооллар арткан турган. А тус черлериң шериг ооллары өске нация оолларны хөлечиктедип, догамчылап алырын бодаар апарган. Мен бодум анаа беш аңгы кезекке чордум. Солдаттар болгаш офицерлер-биле чугаалаштым. Хөлечиктеп турар ийи-чаңгыс өске нация ооллары-даа көрдүм. Ол дугайында тус чернин солдат ооллары-даа чугаалап турдулар. Тыва оолларга база-ла шак ындыг үүле таваржып турар.

Аяс май 3-те эмчиге кирген болза, бисче үүгле май 28-те, бергедей бээрге, телеграмма салган. Ол үе дургузунда ийи удаа аар кезиишкинни эрткен. Чээнивис июнь 3-те дүне шыдашпайн барды.

Ооң соонда Кыргызстанның шериг трибуналының улуг прокурорунга, Кыргызстанның чепсектиг күштериниң оралакчы министринге кирдивис. Оларның чугаазы чаңгыс болду: «Тыва Республика Президентилиг, Дээди Совет Даргазы база бар. Тыва ооллары боттарынар чуртунарга шериг эрттирер кылдыр канчап ап албас силер, Якутия, Бурятия, Хакасия безин алгаш барган болгай».

Ол республиканың дээди эрге-чагырга черлеринге кирип тургаш, үш тыва ооллу Тывага шериг эрттирер кылдыр эккелдивис.

...Арыг-Үзүү, Чаа-Хөл, Ак-Туруг суурларының, Шагаан-Арыг хоорайның чону Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка, Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдейге, парлалга болгаш информация министри А. А. Даржайга тыва ооллары Тыванын девискээр иштинге шериг албанын эрттирер дугайында дилегни киирерин шиитпирлээн...

Өлүткен тыва солдат Аяс Биллинмаанын даайы Владимир САРЫГ-ХАА.
Арыг-Үзүү суур.

Бо чагаа редакцияга келген соонда, ол дугайында республиканың шериг комиссариадының төлээлери-биле редакция ужуражылганы кылган. Анаа ол черник төлээлери подполковник М. М. Жиц, майор А. Ч. Ондар болгаш Абакан хоорайның бир шериг кезээнден подполковник Б. И. Пашенко олар киришкен.

Ам оларга сөстерни берип көрээлинер:

В. И. Пашенко: — Бо чылдың июль айның эгезинде Тывадан бистиң кезекке 20 солдат келген, оларның ийизи орус ооллар. Оларны дораан аныяк дайынчылар курузуга Минусинск хоорайга өөредип киирдивис. Ындыг-даа болза олар үр-даа болбаанда ук черге албан эрттирбес дугайында медеглел кылып, шериг албанын Тывага эрттирер бис дээр дугайында тайылбырлааннар. Ийи хонганда оларның үжү чөпшээрел чокка чоруй бергач. Ол дээрге Барыын-Хемчиктен Санчай Сарыглар биле Альберт Кызыл-оол база Кызыл райондан Сергей Бумба олар-дыр.

Арткан ооллар он хире хонук турган соонда база дезин чоруй барганнар. Оларның хөй кезии Өвүрден, Барыын-Хемчиктен, Сут-Хөлден болгаш Кызыл районнардан болуп турар. Ынчангаш кысказы-биле чугаалаарга, кандыг-даа чыллагаан чокка боттары дугурушкаш, дезе бергеннер.

Чогум шериг амыдыралбайдалын алыр болза, бүгү чүве четчир болгаш багай үүү-даа чок турган. Беш къат казарма, удуур-чыдар черлер арыг-силиг, аъш-чем шупту бар.

Олар колдуунда-ла тудуг кылып, дайынчы белеткел кичээлдеринге киржип турган. Кол угланыышкыны — демиророк шерии чүве.

Бир эвес ажыы-биле чугаалаар болза, бистер келген ооллары тускай мергежилдерге белеткен турган бис. Ол дээрге хамааты амыдыралга база чугула херек турган мергежилдер-дир. Ол дээш мурнунда ада-иелер биске өөрүп четтириишкиннин телеграммаларын бо-ла чорудуп турган.

Ол ооллар дескен соонда, биске улуг хурал болган. Анаа чамдык үүлдерни дугуржуп, шыңгыы шиитпирни үндүрбес арга чок болдувус. Ам оон колколун маңаа айтып каайн.

Бирээде, амгы үеде ол улусту шуптузун дедир эгидер болгаш команданы тургузар. Ам ыда 9 кижи бар. Артканнарын кончуг дүрген тыпкаш, чыыр. Ынчангаш Тываның дээди удуртулга черинден азы кандыг-бир харысалгалыг органдан төлээ баргаш, ооллар-биле тускай чугааны кылып, беседалажыр болза эки.

Черле ынчаш, мен бодан турарымга, Абакан дээрге Тыва чурту-биле демей, кожа чердир. Мында кандыг-даа ылгал чок. Харылзажыры база белен.

Ийиде, бо айтырыга хамаарыштыр Тыва Республиканың Чазаа тодаргай хемчелер алыр болза эки. Чазак доктаалды хүлээп-даа алган болза, ол херек кырында күүсеттимейн турар-дыр. Чер-чер Советтери шериг ооллары кыйгыртып-ла турар, ол хирезинде боттары тодаргай хемчег албайн турары кайгамчык. Бо херекке Президентиниң киржилгези кончуг чугула болгаш күштүг болур ужурлуг.

Кысказы-биле чугаалаарга, тыва ооллар Россияның девискээринге шериг албаны эрттирер дөнүү чок болуп турар-дыр.

М. Жиц: — Шеригге турар ооллардың дезин турарынга, мен бодаарымга, «Хостуг Тыва» улусчу фронтунун база чамдык элээдиишкиннери салдарыг боон турар хире. Оон уржуундан тыва ооллар Россияның девискээринге шериг эрттиреринден ойтадап, Тывага национал гвардияны тургускаш, анаа албан эрттирер дугайында чугааларны чорудуп турар.

Чамдык чер-черлерде эрге-чагырга органнары хар-назыны четкен ооллары шеригге мобилизастаар талазы-биле дыка кошкак ажылдап турар, ылангыя Өвүрүн Дус-Даг болгаш Саглы көдээ Советтериниң бо талазы-биле ажылы кончуг багай. Ол черлер шериг келдириишкинин үзүп, аныяктарны шуут чыгбайн турар. Тес-Хемле майор Караоол база-ла эки ажылдавайн турар. Дорту-биле чугаалаарга, олар Хоойлуну херекке албайн турар-дыр.

А республиканың шериг комиссариадының талазындан бүгү хемчеглер алдынып турардаа болза, чамдык солуннарның ооллардың шериг дезин турарынга идиг берип, чөптүг эвес материалдарны солун арынга парлап келгениниң ам чамдык ада-иелер ооллары шеригже чорутпастаан болуп турар.

А. Ондар: — Мен бодаарымга, шынаа-ла, чазактың талазындан маңаа хамаарыштыр тодаргай хемчеглер алыр болза эки. Бо херекке республиканың шериг комиссариадын база бистерни сөөлгү үеде буруудадып турар чоруктар база бар апарган. Бис дээрге, кайда-ла тыва ооллар шериг эрттирип турар болдур, ол черлер-биле доктаамал харылзааны тудуп турар бис. Школаларда шериг-ниң эге билиглеринге өөредип, шериг кезектеринге, курстарга үргүлүү өөредип турар-дыр. Ындыг-даа болза чер-черлериң эрге-чагырга органнары бисти черле эки деп көрбээн, үүгле багай үүүлдерин санааш турар апарган. Бо чылын безин элээн каш хоорайларже чоруп, тыва ооллариың турар кезектеринге чордувус. Чижек-биле алыр болза, сөөлгү бо ийи чыл иштинде чеже ооллары бистер кара-бажыңче оруктан чайладып келдивис дээр. Бо үүүдерни чок-ла болза чазак бодунга алыы, чок-ла болза хоойлу ёзугаар көөр апаар.

Ам кол сорулга — ооллары шеригже ыяап чорудар дугайында ада-иелерге тайылбыр ажылын чорудар, оларны шуут бүзүреттирер херек. Бир эвес бо херекти ам эвээшинге чедир кылбас болзувусса, ону Россияның камгалал министри шиитпирлеп, хемчег алыр апаар.

ДЕСКЕШ, КЕЗЕМЧЕГЕ ОНААШКАН

Шериг чоруур ооллариың аразындан Барыын-Хемчик районнуң төлээлери Сергей Дүмен-оолович Ооржак биле Орлан Чечек-оолович Ооржак оларның хереэн Барыын-Хемчиктиң улус суду сайгарып көрген. Олар 1991 чылдың күзүнүнден эгелээш шериг албанындан дескеннер. Улус суду аная түннелди үндүрүп, хайызынын-даа бир чыл иштинде хосталгазын казааш, иинти чурумнуң колониязынче чоруткан. Ол хуусаазын эрттирген соонда, оларны шериг комиссариады база катап кыйгыртыр, албан-хүлээлгезин эрттирер.

Эргим ооллар, Сергей биле Орланның частырыын катаптаванар!

Республиканың шериг комиссариады.

Чарлалдар

АДА-ИЕЛЕРГЕ, УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИНИҢ БОЛГАШ КАДЫК-КАМГАЛАЛ ЖЫЛДАКЧЫЛАРЫНГА

Психолог-медик-педагогика консультациязы бо чылдың сентябрь 1-де эгелээр. Консультацияның кол сорулгазы — ада-иелерге, башкыларга, эмчилерге кижизидилге, өөредилге болгаш бичии уругларның эмненилгезиниң талазы-биле дузаны чедирери болур.

Консультацияга уруглар эмчилери, психолог, өске-даа эмчилер, бедик билиглиг специалистер киржир.

Консультация кылыр черниң адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың 55/3, ясли-сад № 21.

Август 19-та Чадааның хуу заправказынга херечилел, паспорттар, студент билет, Новосибирскиже авиабилеттер, чолаачының шынзылгазы, мотошикл техпаспорту читкеи. Паспорт Өнер Мөнгеевич Ондариыы, херечилел Саида Куударовна Кечил-оолдуу. Ол документилерни тыпкаш, ээлеринге эгиткен кижиге шаңнал улуг болур.

Читкен документилер дугайында дыннадыгны дараазында адресче кылыр: **Сүт-Хөл район, Бора-Тайга суур, Новая кудумчузу, 3 дугаар бажың.**

Кодан девискээринде тудуглуг бажыңны садып турар. Адрези: Кызыл хоорай, Подгорная кудумчу, бажың 68. Автобус доктаар чер «Пушкина» азы «ДСУ».

Дугуржулганы кежээкинин 6 шак сөөлүнде кылып болур.

КҮРЭТ-ХӨРЕҢГИНИҢ ЧАРЛАЛЫ

Тыва хамааты тудуг трестиң чедир туттунмаан тудуг кезектер болгаш конструкциялар заводунуң кол хөреңгилерин болгаш объектилерин садар дугайында Тыва Республиканың Күрэт-хөреңги комитеди чарлап турар.

Немей тудуглуг столованың өртээ 64592 рубль;

механиктиг цех бажыңының —264000 рубль;

бетон кылыр цех бажыңының— 88000 рубль;

бетон холуксаазын кылыр белдириниң, вагон-контейнерниң, демир-бетон белеткээр черниң — 207694 рубль.

Комитеттиң адреси: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, кабинет № 433, телефону 3-75-20.

КИНО

АВГУСТ 27-де
«НАНЫРАЛ»: «Семьянин» 9.30, 11.20, 13.10, 15.00; 16.50; «Караван смерти» 18.40, Видеозал: «Меченый смертью» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди, уругларның «Юность» спорт лагериниң дирекциязы, лагерьниң ажыл-агый эргелекчизи, күш-ажылдың хоочуну.

Оюн Увангурович ДОГУЙ-ООЛДУҢ

72 харлап чорааш хенертен мөчээнинг дыннатпышаан, мөчээн кижиниң төрелдериниге болгаш чоок кижилериниге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

«ТӨГЕРИК СТОЛГА»

«Эне сөзү» солуннуң редакциязынга «төгерик стол» эрткен. Оон кол темазы — тыва хереэжен. Хереэжен чонуң культуразыңы, ону сайзырадырының инитилел аразынга хереэжен чонуң ажыл-чоруулгазының болгаш өске-даа айтырыгларны анаа чугаалашкан.

Ол «төгерик столга» Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем-шинчилел институтунуң директорунуң оралакчызы Д. А. Монгуш, чугаалчылар Екатерина Танова, Черлиг-оол Куулар, Артык Ховалыг, эртемден Светлана Биче-оол болгаш оон-даа өскелер бо айтырыларга хамаарыштыр боттарының санал-оналын киирип, чүве чугаалааннар.

АВАМ СЕҢЭЭ

Эргим ием Түлүш Үйнукай Сундуевнага
Кара-Талдың өөзи чораан
Хайыралдыг эргим авам,
Эки кижээ дүшкан санай
Эпти сени сактыр-дыр мен.
Ажы-төлүн—он чаш кижи
Алдыы эдээн базып өскеш,
Оран кезий таралывыс,
Онча-менди чурттап чор бис.
Чеди кызын сыраан уулзан
Черивиске улап чорлар.
Честелерим, күдээлерим
Чемелелге алыспас-даа.
Ортун оглун база шымбай,
Омакшылым чидирбелим.
Акым, дуимам — ооллариың бис
Амыр-тайбың салгап чор бис.
Эллек чанга, каткы-шоотка,
Эрзиг болуп туржуруңга,
Эгелеп каан херектерни
Эчизин киир кылырынга.
Сутнуң бажын доюлдурбайн
Суглап алгаш келириңге,
Өшкен отту отчуткаштын,
Өгүү чыллып алырынга...
Хамык-ла бо чуртталгага
Камныг өгбүн өөреткен сен.
Ам-даа билип, көрбээним хөй.
Амыдырал туулдуларга,
Дайын тыпшайн барганымда,
Азып-тенин түрээнимде
Далымдыва чаныксаар мен.
Лайлыг чагын дыннаксаар мен,
Чазык карын эргелелин
Сактып келгеш оожургаар мен.
Аарыг-аржык, халап-хайга
Алзыныткаш салга чыткаш,
Немейни бодаарымга.
Идегелим кыыр чораан.
Сөөгэ ынак, чассып-саргаан
Сеткилимниң сөзү бо-дур.
Орайталыр сөннээн-даа бол.
Оглун мени дыннам, авай.

Владимир ДАГБА.

БОЛБААЗЫН БОЛГАШ ЫДЫКТЫГ САННАР

Апрельдиң 12. Среда эртеки. Кремльдиң шагы какпышаан, Юрий Левитанның сүрлүг, күштүг үнү, мынча деп катаптааш туруп берген: «Шупту дыннаңар. Совет Эвилелиниң бүгү-ле радиостанциязы ажылдап тур». Ынчан турда «Космоста баштайгы кижи» деп, делегейде сураглыг диктор чугаалап эгелезе-ле, октаргай делгеминче эн-не баштай Юрий Алексеевич Гагарин ужудуп үнген болду. Москваға өөренип турганывыс бистиң бөлүктүң беш кижи англыдыл кичээлдеп келдивис. Хереэжен башкы, профессор кайгамчык өөрүнчүг чаа медээге өөрээш, кичээлдерин эрттирбейн, бисти тарадыпкан. Шупту кижи радио дыннаан. Таптыг-ла, 108 минута иштинде бөмбүрзекти долгандыр ушкан соонда, баштайгы космонавт төрээн черинге мендичаагай кээп хонупкан дугайын ийи удаа ылаптап дыннадывыс он. **Таптыг-ла 108 минута!**

Ол дыннадыышкынның соонда бүгү Москва улуг байырлалче ала-чайгаар кирипкен. Хамык кудумчу шимелге казасталга, лозун, түк-биле бүргеттине хона берген. Автомашиналар халыварстаан. Кудумчуларда хайынган чон өөрүшкүлүг алгырышкан, ырлаан, хөгжүмнээн, танцылаан. Өрү октаан бөрт, аржыл, биче сумканың хөйү тоглаан бүрү-ле. Мээн төрүттүнген күнүм паспорт ёзугаар апрель 13-те чүве. Ол чажыттыга кым эскерип каан чүве ийик. Янзы-бүрү чурттардан чыылган мээн хөй нация чаңгыс курста, өөрлерим — 24 кижи мени сегирип алгаш, өрү октагылаарга, дүктүг хап дег, эстеп турдум.

Кады кичээлдээр өөрүм апрель 13-түн эртенинде мээн өрээлимге хайнып келгеш, экономист Франсуа Кенэнин «Экономиктиг таблицазын» белекке берди. Оон мурнунда, соонда төрээн хүн демдеглеп чорбаан кижиге, менээ аажок сүртенчиг болган. Ол хүн бистер бот-өөредилделиг хүнүвүс болганда, шупту ойнап, хөглеп, орайга четтивис. Космонавт-биле найысылалдын байырлыг ужуражылгазы апрель 14-те, пятницада Кызыл шөлге болган. Ынчан мен Ленинниң мавзолейнинге солагай талазында чавыс индирде кеступ орар беш кижини хөй удаа топтап көрген мен. Оларның мурнунда ийи хереэжен кижи олурар, а оларның артында үш эр кижи турар болду. Ынчан Гагаринниң кадайы карак шилдиг, аныяк уруг, а аразы бодунуң баары-биле төнмес-батпас эртип турар үер дег хөй москвачыларже көрбүшаан, бодунуң кызыгаар чок өөрүшкүзүнүң карак чажын чодарыңга өйлежип орар кырган болган.

Барык беш шак улаштыр чаңгыс черге туруп келгеш могап, шылаш шимчексээрим аажок боорга, баарымда чысказал таарыштырып турган офицерлерни дилеп турган, чысказчылар одуруунга каттыжып алдым. Төп индирниң баары-биле оожум эртип чорүй көөрүмге, бажыңын эвээш дүгү хар дег ак Н. С. Хрущев-биле холдарындан тутчуп алган 26 харлыг Гагарин каттырып турар кайгамчык чараш, аныяк эр болду. Ол чаа чаа майор хөптүг, мойнунда пионерниң кызыл галстугун баглаан. Чысказалдан адыра кылаштааш, Воровский кудумчуда 22 бажында Тываның төлээ черинге кээримге, ында Намчактар мени телевизордан 4, 6, 12 санларга артыышкын чокка үлеттине бээри болур. Ынчаарга 108-тиң ыдыктыг апарган ужуру болза ол сан кара чаасканы-на хоочун тываларның «Тос эртине», «Хорлуу», «Шидилиг дорма» дижир чугула үш билиниң алыс түңнели болуп турарында чүве-дир ийин. Тываларның «Тос эртинезинге» аар үнелиг дараазында байлак хамааржып турар: 1) «Доржу» (орустаарга алмаз). 2) «Базыр» (платина), 3) «Багмаарга» (рубин), 4) «Шуру» (топаз, коралл), 5) «Маны» (жемчуг), 6) «Суузун» (гранат), 7) «Ногаан хаш» (изумруд). 8) «Алдын» (золото), 9) «Мөнгүн» (серебро).

Биче назылыг шаандагы тываларны боттарының улуглаарынга, адаккы дужаалдыглар бедик дужаалдыгларга «тос акты» хүндүлел белээ кылдыр түтсун бээр чанчылдыг чораан. Оларга хамааржырлар: 9 ак теве, 9 ак аът, 9 ак хой азы өшкү, 9 лаң мөнгүн, 9 ас азы кодан кежи... «Тос-карак» дээр тускай эттиг дузазы-биле тывалар сүттүн, араганын үстүн, шайның дээжизин Хүнге, Тандыга, бодунга өргүп келген. Чаа төрүттүүнген кижи бүрүзүнүң менгизин 9 үүл болур. Хуваанактаан кижиниң бирги одуругга үзүп салган дажы «тос эртинege» сан талазы-биле үүлдежи берген таварылгада төлгени оон ынай уламылавайн, чаагай медээнни баш бурунгаар чугаалап болур. 9-түн дузазы-биле бир кижиниң чажыт билири санны өске кижи шын тодаргайлаар. 9-тан бүткен эн эвээш 2 оранныг чурагай —99, а оон иштинде 9 сан: 11, 22, 33, 44, 55, 66, 77, 88, 99 ийи-ийи дөмей чурагайлан, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 азы 01, 02, 03, 04, 05, 06, 07, 08, 09 үүгле тиктен болгаш чаңгыстын санындан бүткен болгулаар, 9-ту 9 катап өстүргениниң чаяттынар сан 81, а хоочун тываларның чанчылын ёзугаар 81-лиинде кызыл-дуставн кижи бодунун төөгүзү чонунга, чер-чуртунга хай-бак, багай бачытты халдадыр. Ынчангаш ол назылыында мөчээн кижини хүндүлел хөөржүдери болбас. Мөчээн сөөктү ийи шыырак эр тургузу тудуп алгаш өгден үндүрүп орда-улуг мон тудуп алгаш даштыгаа манап турган шыырак эр мөчээн кижиниң бажын орта докпаан какпышаан, мынча деп алгырар: «Буян чаяандан чайладын. Сен болун үүлейбиле ханы доорзунга-даа, хая баарынга-даа өлбээн сен, а бо үжелээ им-демдектиг. Чижээ, бирнин бирээнин азы чаңгыстын им демдээнге хамааржырлар болза: «лугуржулга», «чугаа» (чугаа чаңгыс), «баш», «дошка», «чинзе», «бөмбүк», «өргөн», «өгбе», «үидезин», «күдүрүк», «даңгырак», «бөмбүрзек», «өскүс». Оон-биле чергелештир кым-бир кижиниң төрээ-ле азы азыраа-ла чаңгыс төлүн 1-ге хамааарыштырын болбас, чүге дээрге тын кара чаңгыс кижи кактырганын моң докпакка соктурдун».

9-түн оон-даа ынаңгы чажыттарын болгаш шыынарларын тодаргай бижиир дизе солуннуң будун арны херек. 12-ниң чажыдын болгаш шынарын дөгерезин коптарар дизе база-ла 9 ышкаш, солуннуң будун арны негеттинер. Ынчангаш черле чамдык чугула чүвелерни сактыулы. Мында «он ийи» деп сөстү «Хорлуу», а 1-ден 12-ге чедир санны дес-дараалай «күске», «инек», «пар», «тоолай», «улу», «чылан», «аът», «хой», «сарбашкын», «даг-гаа», «ыт», «хаван» деп адаар. Оон ынай 3-тү 4-ке көөдүдеирге 12 болурун шаандакы чурагайны тываларны мынча деп баштактаныр чораан: «Парны тоолай-биле хайнакташтырарга, оон хаван төрүттүнер» азы 9-тан 7-ни казыырга 2 болур дээнде: «Сарбашкындан аът хоя берген, а ол сарбашкынны инек үзүпкен». Ол-ла 12-вистиң хөй кижиден орачок артык үүлеин будүрүптер, а чаңгыс солдат 108 солдатты тиилеп үнген таварылгалар төөгүде чаңгыс эвес удаа болгулаан боон турар.

Ам ийинин им-демдээнге хамааржырлар болза: «чудурук» (чудурук ийи), «карака», «эрин», «думчук уду», «хем эрин», «аът кулаа», «бе эмин», «ава биле ачай», «ай биле хүн», «ийистер». Ынчалза-даа чаа төрээн ийи кысты азы ийи оолду, ийи кысты чаңгыс оолду азы ийи оолду чаңгыс кысты хоочун тываларны ийистер деп санаар, а бир эвес оол биле кыс ийи төрүттүнген болза, оларны эргеңгис деп санааш, оларның кайы бирээзин өске аалга азыралга берип каар. Иелээн эдержин алган чоруур эр, кыс дириг амытаны, ылангыя куш аймаан өлүрүп азы чаасканызырадып болбас. Тус черге чаа көстүп келген азы өскээртен чедип келген кара чаңгыс дириг амытанны, ылангыя те, чүнманы үзүткан болбас. Чаш төлүн эдертип алгаш ийи болуп алган дириг амытанны, ооң иштинде бөрүнү, чыланны өлүрүп болбас.

Үштүн им-демдээнге хамааржырлар болза: «одаг», «ожук», «чайгылыш чок», «үргүлчү», «шимчевес» (ожуктун үш дажында борбак паш, калбак манза шимчээр эвес), «өскерилбес», «мегелевес», «оорлавас», «доктаамал», «үе» азы «шаг» (эрткен, амгы, келир үе), «дүне», «шешелде», «орук» (соонда, мурнунда, адаанда), «оран» (ортаа, үстүү, алдыы). Үстүнде үш чажыт билдине бээри билек-ле. «Шидилиг дорманы» чедишкининиг чуруп болур. Ол чуруунда 1-ни төлээлээн чаңгыс сөстү эн үстүнге, 2-ни төлээлээн ийи сөстү ортузунга, 3-тү төлээлээн үш сөстү адаккы дежээнге бижиир. Ону сан болгаш шыйыг-биле база чуруур.

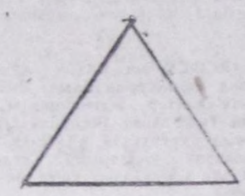

Шак мынчаар чуруп каан чурагайны устуидеи кулу чиҥеден эгелээш, адаанда дөжекке чедир семиртип чоонадырга ыдыктыг 108 чаяттынар, азы ону математика дылынче шилчидерге мындыг: 108÷(1×2×2×3×3×3), азы 1×2×2×3×3×3=108. Математика дылы кайы-даа чурттун кандыг-даа дылынга бир дөмей билдирер. Ыдыктыг 108-тиң им-демдээнге хамааржырлар болза: «шын», «шынчы», «шыныг», «ылаптыг», «идегелдиг», «ынаныштыг», «ак сеткилдиг», «дидим», «коргуш чок», «хөй», «көөвей», «арбын», «эгээртиннмес», «бүдүмчелиг», «арыг», «арын-нүүрлүг», «чөптүг», «ыдыктыг», «дээш болбас», «даңгырактыг». Шак ынчангаш лама-башкының бодундан адырбас, үргүлчүде мойнунда кедип алган чоруурунуң эрегениң довуктарының саны 108-тен хөй болгаш эвээш эвес. Үүгле 108. Эреге эдилээр эргелиг кижилер —ол дээрге эн-не шынчы, дээре кижизиттинген, эки сеткилдиглер-дир. Олар чонуң чанчылын, билиин хүндүлеп билирлер.

Ыдыктыг чурагайның утказынарын суртаалдаан делегейде сураг-чарлыг ийи билдингир хүндүлүг кижиниң номналын «Литературная газета» солуннан амырап таныжып болур. 1985 чылдың декабрь 25-те үнген бодунуң «Эзирни эзир хевээр адаар» деп очеркинге Расул Гамзатов мынча деп бижээн: «Улуг азы биче, багай азы эки шын турбас. Шын каяа, кажан-даа шын болуп артар. Ол үүгле кадыг, чидиг, ажыг болганындан кым-бир кижини баксырадып, аартын болур. Ону чүүүп-биле-даа орнап, солуп, кызырып, өскертип болур арга чок. 1987 чылдың январь 1-де үнген бодунуң «Дүвүренчиг арын-нүүр» деп ажылынга академик Дмитрий Лихачев мынча дээн: «Оор биле мегеде улуг, биче ылгал турбас— дөмей-ле оор биле мегe хевээр болур. А дудуу шын—ол дээрге мегениң эн багай хевири-дир. Ылаң шынныг ак сеткил-биле арыг арын-нүүр бүрүн дүүшкен болур ужурлуг. Шын кортук чорук-биле эптешпес. Бистиң коргар үүлүвүс болза, үүгле мегеден коргар ужурлуг бис». Моон алгаш көөрге чурагай мораль-биле сырый, тудуш.

Эргим чаңгыс чер-чурттуларым, ылангыя аныяк өскен! Тываларның уткан чаагай чанчылдарын база катап диргизээли. Оон-биле кады хоочун тываларның сан санап, чанчыл хүндүлеп билирин кезээ шагда утпас болуулукар!

Сандый БАДАА.
Чаа-Хөл суур.

Чанчылдарывыс, сүзүглелдеривис катап эгидээли

көрген болдулар. Ол үеде бистиң өөредилге черинге телевизор ховар турган үүе. Ол хиреде мээн чаңгыс курсчу өөрүмден телевизорга мени көргеннер база бар болган.

Дириг Гагаринни өөрүмден мурнап, ийи караам-биле көөр аас-кежиимнин чылдагааны болза, космонавтының ужуткан хүнү 12 болгаш ужуткан минутазы 108 саннарының чурагай ёзугаар чажыдын билиримде болган деп оюп-баштаам-биле өөрүмге хөөреп, болбаазын сан 12-ни, ыдыктыг сан 108-ти база «Шидилиг дорманы» самбырага чуруп тайылбырладым. Орус дылды эки-даа, шокарлап-даа билир өөрүм, ылангыя Бирмадан, Вьетнамдан, Моолдан келген эштерим мээн оюп-баштаамны аажок соонургап, кичээнгейлиг дыннаан. Чаңгыс курсчулар шупту-ла коммунистер хирезинде кым-даа менээ «Сээн бо чугаан шажын ышкажыл, а шажын — ол дээрге чонуун кара таакпызы-дыр» дивээн. Херек кырында бижимел төөгүзү безин барык 2000 чыл узун тываларга болгаш чөөн үүктүн өскедаа улустарынга 12 сан болбаазын, а 108 сан ыдыктыг болуп артпышаан. Гагаринниң чайыналчак чеднишкининиң чылдзгаанын адаанывыс саннар-биле тайылбырлаар болза аная хоочун тыва кижи бүзүрей-ле бээр.

Кажар, мерген хоочуннарның тайылбырын ёзугаар 12-ниң болбаазын сан апарган шынары болза оон эн-не хөй санга, тодаргайларга 1, 2, 3, 9 ак хой азы өшкү, 9 лаң мөнгүн, 9 ас азы кодан кежи... «Тос-карак» дээр тускай эттиг дузазы-биле тывалар сүттүн, араганын үстүн, шайның дээжизин Хүнге, Тандыга, бодунга өргүп келген. Чаа төрүттүүнген кижи бүрүзүнүң менгизин 9 үүл болур. Хуваанактаан кижиниң бирги одуругга үзүп салган дажы «тос эртинege» сан талазы-биле үүлдежи берген таварылгада төлгени оон ынай уламылавайн, чаагай медээнни баш бурунгаар чугаалап болур. 9-түн дузазы-биле бир кижиниң чажыт билири санны өске кижи шын тодаргайлаар. 9-тан бүткен эн эвээш 2 оранныг чурагай —99, а оон иштинде 9 сан: 11, 22, 33, 44, 55, 66, 77, 88, 99 ийи-ийи дөмей чурагайлан, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90 азы 01, 02, 03, 04, 05, 06, 07, 08, 09 үүгле тиктен болгаш чаңгыстын санындан бүткен болгулаар, 9-ту 9 катап өстүргениниң чаяттынар сан 81, а хоочун тываларның чанчылын ёзугаар 81-лиинде кызыл-дуставн кижи бодунун төөгүзү чонунга, чер-чуртунга хай-бак, багай бачытты халдадыр. Ынчангаш ол назылыында мөчээн кижини хүндүлеп хөөржүдери болбас. Мөчээн сөөктү ийи шыырак эр тургузу тудуп алгаш өгден үндүрүп орда-улуг мон тудуп алгаш даштыгаа манап турган шыырак эр мөчээн кижиниң бажын орта докпаан какпышаан, мынча деп алгырар: «Буян чаяандан чайладын. Сен болун үүлейбиле ханы доорзунга-даа, хая баарынга-даа өлбээн сен, а бо үжелээ им-демдээ хөй. Оларга хамааржырлар болза: «Өлчей удазын» (угулза), «хонук» (12 шактыг), «чыл» (12 ийлыг); «Сылдыс хорлуу» (12 өөр сылдыс), «Чыл кирер» (12 чыл болгаш)... Мынчап кээрге бурунгу ёзугаар 12-де ала чок, эки азы багай, улуг азы биче 12 чок, а үүгле анаа 12 бар.

Хүндүлүг «Тос эртиненин» 9 санын болбаазын «Хорлуунун» 12 санынга үрежидин каарга, оон ыдыктыг 108 чаяттынар. Тодаргайлаарга 9×12=108. Бирээде ол, ийиде, ыдыктыг 108-тиң база дакпыр чаяттынар чурагайы «Шидилиг дорма». Чанчыл болган хоочун «дорманы» амгы тывалар «үш-булун» деп орусчудуп, а улуг назылыг эрэпичилер «курбалчын» деп моолчудуп адап турардар. «Дорманың» шиш будунунун сан-түнү «Тос эртинени» үш деп кезекке хувааган сан-түн-биле дүгжүп, тодаргайлаарга, 3-биле дедеп болуп турар. «Шидилиг дорманың» шиш бажы чаңгыс дакпыр 1-ден, чаагы азы эзизи ийи дакпыр 2-ден, дөжээ үш дакпыр үштен тургустунган, а мында үш сан үжелээ им-демдектиг. Чижээ, бирнин бирээнин азы чаңгыстын им демдээнге хамааржырлар болза: «лугуржулга», «чугаа» (чугаа чаңгыс), «баш», «дошка», «чинзе», «бөмбүк», «өргөн», «өгбе», «үидезин», «күдүрүк», «даңгырак», «бөмбүрзек», «өскүс». Оон-биле чергелештир кым-бир кижиниң төрээ-ле азы азыраа-ла чаңгыс төлүн 1-ге хамааарыштырын болбас, үүге дээрге тын кара чаңгыс кижи амытанны, ылангыя те, чүнманы үзүткан болбас. Чаш төлүн эдертип алгаш ийи болуп алган дириг амытанны, ооң иштинде бөрүнү, чыланны өлүрүп болбас.

Үштүн им-демдээнге хамааржырлар болза